

RAAMATULOOLINE PÕLTSAMAA

Eedo Jõesaar, bibliofiil,
Viljandi Kultuuriakadeemia õppejõud

Saateks

Eesti Raamatu Aastal, täpsemalt 7. septembril 2000 toimus Põltsamaal konverents “Raamatulooline Eesti”, kus esitleti ka samanimelist Jaan Eilarti koostatud kogumikku. Selles esitab bibliofiil Ülo Matjus vajaduse *localia*-tüüpi bibliofiilsete kollektsioonide kõrval “üles ehitada” Põltsamaa-kollektsioon ehk *oberpahleniana*. See peaks sisaldama Põltsamaaga seotud raamatuid, s.t mitte ainult ilukirjanike, vaid ka teadlaste, heliloojate, kunstnike, kultuuri- ja avaliku elu tegelaste, kiriku- ja kooliõpetajate ning teiste kirjameeste kõiki väljaandeid kõigis trükkides ja kõigis tõlkeis. Kollektsioonis peaksid olema ka kõigi Põltsamaa asutuste kõik väljaanded, samuti ka kõik Põltsamaal kirja pandud ja ilmunud väljaanded, kirjastatud ning trükitud trükised. *Oberpahleniana*’sse peavad kuuluma kõikides keeltes eri aegadel ja eri kohas Põltsamaa ja põltsamaalaste kohta trükitud teosed. Iga bibliofiili või koguja ette tõuseb aga küsimus, millal on kollektsioon terviklik ja täielik, s.t valmis. Mistahes kollektsiooni puhul toimib “kollektsiooni laiendamise seadus”, sest kollektsioon laiendab pidevalt igas suunas oma piire (Matjus 2000, 115–117).

Käesoleva kirjatöö eesmärk on laiendada teadmisi raamatuloolisest Põltsamaast eespool toodud põhimõtetest lähtuvalt.

Põltsamaa all ei mõelda ainult omaaegset alevit või hilisemat linnat, vaid Põltsamaa kihelkonda, kuhu kuulusid Vana-Põltsamaa, Uue-Põltsamaa, Lustivere, Kurista, Pajusi, Rutikvere ja Adavere vald või siis 1939. aasta valdade ühendamise järel Põltsamaa, Lustivere ja Pajusi vald (Põltsamaa 1996, 3). Seega pole näiteks arvesse võetud Võisiku valda oma “keisri hulluga”, sest see kuulus Kolga-Jaani kihelkonda.

Alljärgnev kirjutis sisaldab bibliograafilist ülevaadet tähtsamatest paikkonna raamatutest ning kuut peatükki – baltisaksa autorid, teaduskirjandus, ilukirjandus, varia (populaarteadus, tarberaamatud, kunst jms), perioodika ja kirjastused-trükkijad. Lõppu on lisatud *Desiderata*, kus esitatakse Eestis praegu leidmata Põltsamaaga seotud autorite teoste (ajakirjade) nimetused, ja kasutatud allikad.

Bibliograafiline ülevaade

Põltsamaa on Eesti kuulsamaid väikelinnu tänu oma ajaloole: kuningriigi pealinn, eesti ajakirjanduse hääll, W. J. v Lauw' majanduslik-kultuurilise tegevuse ning P. E. Wilde ja A. W. Hupeli valgustustegevuse paik 18. sajandi teisel poolel. Rahvusliku ärkamise ajal tõusis Põltsamaa esile Eesti Aleksandrikooli (edaspidi EA) ülemaalises liikumises. EA idee küpses küll Paistus ja Holstres, kuid jõudis esmakordselt avalikkuse ette kihelkonnakooliõpetaja Hans Wühneri ettekande kaudu Lõuna-Eesti köstrite ja kihelkonnakoolmeistrite konverentsil Põltsamaal 19. juunil 1863. 1876. a varasuvel peeti siin kahepäevane Eesti Kirjameeste Seltsi koosolek EA peakomitee presidendi Jakob Hurda juhtimisel. Osavõtjate hulgas oli ajaloouurija Jaan Jung, kes juba 1874. a oli avaldanud esimese eestikeelse Põltsamaa ajalugu käsitleva raamatu "Liiwimaa kuningas Magnus ja Wene Zaar Joann Wassiljewitsch ehk tükike Wene- ja Läänemere maade ajalugust aastast 1530 kunni 1584". 1879. a järgnes samalt autorilt "Nurmegunde maa ja Põltsamaa lousi ja linna aja loust". Tähtsamateks võõrkeelseteks trükisteks on W. S. Stavenhageni "Album baltischer Ansichten nebst erlautenden Text von verschiedenen Verfassern" (Mitau, 1857–1867) ja F. Amelungi "Studien zur Geschichte Oberpahlens und seiner industriellen Blüthezeit", (Dorpat, 1892; eesti keeles 1999). Enamik Põltsamaa-teemalisi väljaandeid on ilmunud 20. sajandil: Jaan Roosi "Põltsamaa minevik" (1914), K. Waldmanni "Põltsamaa kihelkonna minevikust ja mälestusmärkest" (Põltsamaa Teataja, 1927), K. Vervolti "Lühike Põltsamaa ajalugu" (1931), "Põltsamaa enne ja nüüd" (1932), "Põltsamaa sõnas ja pildis" (1935) ja "Põltsamaa miniatuure" (1937), "Viljandimaa tervishoiuline kirjeldus" (1933), O. Viilupi "Põltsamaa-Mustvee tutvustaja: Tarvitaja aadressraamat" (1937), H. Kruusi "Eesti Aleksandrikool" (1939), H. Magnuse ja K. Laigna "Põltsamaa" (1970, 1975), J. Joonuksi "Põltsamaa jõgi" (1971, 1981), H. Kulli "Kilde Põltsamaalt ja tema lähieümbruse ajaloost" (1996), E. Piiri "Põltsamaa kihelkond" (1996), Jaan Roosi "Läbi punase öö" I–II (1997, 2000), "Kamari kool 165: – Ajalugu ja mälestused" (2000) ja L. Teedemaa "Puiatu vallakoolist Adavere põhikoolini: Adavere hariduslugu 1766–1999" (2000). Uue aastatuhande algul on lisandunud J. Roosi "Läbi punase öö" III–IV (2001, 2004), H. Kuurme "Pildikesi Põltsamaa ajaloost" I–II (2001), E. Hiobi

ja K. Joosti "Gustav Beermanni radadel" (2001), V. Rootsi ja R. Tånava "Põltsamaa" (2002), I. Jürjo "Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819" (2004), "Kamari mosaiik" (2004) ning viimasena A. Adamsoni "Hertsog Magnus 1540–1583: Tema elu ja aeg" (2005).

Baltisaksa autorid

Vanim kirjalik allikas Põltsamaa kohta on Henriku Liivimaa kroonika. Muistse vabadusvõitluse ajal hõlmas hilisema Põltsamaa kihelkonna alad peamiselt Mõhu muinasmaakond. Henriku kroonika kirjeldab, et 1212. a kolmekuningapäeva paiku ründasid orduväed Mõhu ja Nurmekunna külasid, 1220. a ristiti Mõhus nädala jooksul 300–500 inimest. Johannes Renneri "Liivimaa kroonika 1556–1561" jutustab Põltsamaa ordumeestest, kes ümberkaudsetes külades käisid moonavarumisretkedel.

Varaseimaks Põltsamaa kirjameheks tuleb pidada vaimulikku luuletajat, aastail 1655–1659 kohaliku koguduse õpetajana töötanud Johan Sebastian Markardi. Ta oli ladina- ja saksakeelsete luuletuste autor, kellele kuulub ka lauluraamatus "Hand-, Hauss- und Kirchenbuch" (1656) kolmanda osa algul 56-realine eestikeelne "Liflandimah/och! mellesta". Põltsamaaga on seotud ka kroonik Christian Kelch, kes oli 1680–1681 Põltsamaa kirikuõpetaja A. Forseliuse laste koduõpetaja.

Aastail 1692–1698 elas Põltsamaal ja töötas diakonina vaimulik keeleteadlane ja tõlkija Johann Hornung. Hornung on sündinud arvatavasti Tallinnas umbes 1660. a paiku ("Deutsch-baltisches biographisches Lexikon" 1970 annab "ca 1660"). Põltsamaal elamise ajal ilmusid Hornungilt "Grammatica Esthonica" (Riia, 1693), "Önsa Luterusse Laste Öppetus" (Riia, 1694) ja "Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat" (Riia, 1695). Eduard Ahrens tõstis 1845. a Hornungi põhja-eesti kirja-keele looja ausse raamatuga "Johann Hornung, der Schöpfer unseren Ehstnischen Kirchensprache: Zur Ehrenrettung des Unterdrückten" (Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja: allasurutu au päästmiseks), milles on nii saksa- kui eestikeelne tekst. Hornungi osa eesti kirikukirjanduse ajaloos on hiljem vähendatud, näidates, et hilisemad tema nimega ühendatud raamatud on ette valmistatud kas teiste autorite poolt või on Hornungil neis ainult kaastöölise osa. "Grammatica Esthonica", mis on kirjutatud ladina keeles, esindab B. G. Forseliuse

ettepanekul kasutusele võetud lihtsustatud kirjaviisi, mistõttu on selle loojaks peetud Hornungit. Kodu- ning kirikuraamatu puhul oli Hornung ainult üks koostajaid Adrian Virginiuse, Reiner Brockmann noorema jt kõrval. Hornungi osa ülehindamist eesti kirjakeele uuendamisel on arvustanud ajaloolane Vello Helk ja kirjandusajaloolane Herbert Salu (Salu 1965, 50–117), kes tõestasid, et Hornungi grammatika polnud kaugeltki esimene teos, mis esindas muudetud kirjaviisi. Hornung sattus Eestimaa vaimulike põlu alla seni maksnud Stahli-aegse kirjakeele arvustamise, aga ka vaimulikule sobimatu käitumise tõttu. Üldjoontes on Hornung aga tänapäevani jäänud üheks silmapaistvaks kujuks eesti vanemas kultuuriloos.

1763. a valiti Põltsamaa pastoriks August Wilhelm Hupel, kes jäi siia neljaks aastakümneks ja kujundas siin välja uurimiskeskuse. Väikeses töölisasulas oli Peter Ernst Wildel (1732–1785), kohalikul arstil, tSENSuurivaba trükikoda (haruldus tollastes oludes!). Wilde ja Hupeli ühistööna hakkas Põltsamaal ilmuma meie esimene ajakirjandusväljaanne, arstiteaduslik “Lühhike õppetud” (1766–1767), mille tekst on Hupeli tõlge Wilde käsikirjast “Eine ärzliche Anweisung für den Landmann”. Selle saksakeelse käsikirja tõlkis Riia superintendant J. Lange läti keelde ja nõnda sai väike Põltsamaa ka läti ajakirjanduse hälliks. 1771. a ilmus Hupeli tõlkes veel Wilde “Arsti raamat” (aluseks Wilde “Arzneymbuch”), esimene eestikeelne meditsiiniline käsiraamat. Mainitud kahe väljaandega rajasid Hupel ja Wilde eesti meditsiinikirjanduse. Eesti kirjakeele ajalukku läheb Hupel oma grammatikat ja sõnastikuosa sisaldava käsiraamatuga “Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte” (1780; Eesti mõlema põhimurde grammatika).

Hupeli peateos on aga “Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland” (I–1774, II–1777, III–1782; Topograafilised teated Liivi- ja Eestimaast) ja selle 1789. a ilmunud täienduskõide “Die Gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft” (Riia ja Tallinna asehalduskorra praegune valitsemiskord). Kolmekõiteline kapitaalne teatmeteos “Topographische Nachrichten” toob esimeses osas ära mõlema kubermangu üldise geograafilise ülevaate ja nende halduslikud allüksused, teise kõite kolm esimest peatükki on pühendatud Eesti- ja Liivimaa põllumajandusele ning rahvastiku (eriti eesti ja läti rahva) vaatlusele, kolmas kõide sisaldab nn maanimistut (“Landrolle”), mis toob ära kihelkondade kaupa kõigi mõisate nimed (lisaks ka külanimed) koos statistiliste andmetega. Põltsamaa kihelkonda kuulus

Hupeli andmetel üheksa mõisat: Vana-Põltsamaa, Kaavere, Adavere, Pajusi, Lustivere, Rutikvere, Kalliküla ja Tapiku. Hupel annab ka ühe suurema, kuid hõredalt asustatud Põltsamaa kihelkonna suuruse – 147 adramaad. 1774. a elas kihelkonnas 350 sakslast ja teisi vabu inimesi ning 6500 eestlasest pärisorja (Jürjo 2004, 46). Huvitavat ainestikku Baltimaade kohta pakuvad Hupeli toimetatud sarjad (on ka nimetatud ajakirjadeks) “Nordische Miscellaneen” (Põhjamaade segakogumik) ja “Neue Nordische Miscellaneen” (Uus Põhjamaade segakogumik), neid ilmus aastail 1781–1798 kokku 46 köidet.

Hupel oli hästi ära õppinud eesti keele, mis võimaldas tal laiahaardelist geograafiliste, kohalooliste ja majanduslike andmete kogumist koos arvukate kaastööliste ja korrespondentidega, kelle hulka kuulusid Laiuse pastor Heinrich Johann v Jannau (1753–1821), Uue-Põltsamaa mõisaomanik Jakob Heinrich v Lilienfeld (1716–1785) ja Rutikvere mõisnik Otto Friedrich v Pistohlkors (1754–1831). Põltsamaa perioodil on ilmunud kõik Hupeli 13 teost ja kaks Põhjamaade kogumikku kokku 62 köites (Jürjo 2004, 504). Hupel rajas Põltsamaal ka Läänemere kubermangude ühe vanima ja parema lugemisseltsi. Seltsi iga liige tellis raamatuid vastavalt oma huvidele, kirjandust hangiti peamiselt Riias või Saksamaalt. Seltsi liikmeteks olid muidugi ka Lilienfeld ja Pistohlkors. J. H. v Lilienfeld, näitekirjanik, esseist ja juhuluuletaja, on kirjutanud kaks näidendit, neist varasem oli “Der Neujahr-Wunsch” (1758). Tuntuim teos on aga “Neues Staatsgebäude” (Leipzig, 1767), mis esitas esimesena Euroopa ühendamise ideed (Palk 2003, 1798). Lilienfeldi kirjatöödest ilmus valik veel 1997. aastal (vt *Desiderata*). O. F. v Pistohlkors avaldas raamatu “Das Branntwein – brennen nebst dem dazu Mälzen und Mästen in Hinsicht auf Lief- und Echstland” (Riia, 1796), mis moodustas teise köite Hupeli teosest “Oekonomisches Handbuch”.

Hupeli mõttekaaslasel ja sõbraks oli ka valgustuslik publitsist Johann Christoph Petri (1762–1851), kes töötas aastatel 1789–1792 koduõpetajana Lauw’ väimehe kindralmajor Reinhold Ludwig von Patkuli juures (Jürjo 2004, 94). Oma 1820. a ilmunud kolmeköitelises “Echstland und die Esten” kirjeldab ta värvikalt Uue-Põltsamaa mõisat, mida eraldab Põltsamaa lossist vaid lai jõgi. Seal on puudrivabrik, kaunid aiad, alleed ja lähedalasuva jõe moodustatud saar avara pargiga, kuhu on rajatud varjulised käigud, pärnarondeelid, puhkekohtad, nišid, rohelised lehtlad, pimedad võsad ja muud lõbustuspaigad

(*Lustparthien*), mida üle ojade ja tiikide ühendavad kirevad hiina sillad (Petri 1802, 175–176).

Hupeli, Petri ega Pistohlkorsi raamatuid Põltsamaal ei trükitud. Põltsamaa trükikojast on tulnud raamatuid ja ajakirjandust kokku 41 nimetust (Aarma 2000, 63–71), neist lõviosa moodustas kohalikule saksakeelsele ja saksa keelt mõistvale elanikkonnale suunatud trükisõna. Esimeseks trükiseks oli 1766. a 28. oktoobri kuupäeva kandev P. E. Wilde “Bekanntmachung” (Tedaandmine), mis lubas raamatuid arstiteadusest, majandusest, põllumajandusest, ühiskonnaga seotud valdkonnast ja filosoofiast, hilisemas tegevusjärgus (1782–1787) liitus veel usuõpetuse suunitlus. Arstiteaduslikke trükiseid oli kokku kaheksa, majanduse-põllumajanduse väljaandeid kolmteist. Praktilist ja keeleteaduslikku väärtust evisid Jakob Lange läti-saksa sõnaraamatu kaks osa, ülejäänud olid ühiskonna-, filosoofia- ja teoloogiaalased traktaadid või usuõpetuse raamatud. Põltsamaa vana trükikoja 41 trükisest olid kuus eestikeelsed: peale “Lühhikese õppetuse” kolm katekismust (1786, 1788, 1788), üks “Kannatusse-juttud” (1788) ja F. W. v Siversi ilmalik “Õppetus kuidas wisi põlle wiin tehakse” (1772). Enam kui neljandik trükikoja toodangust, 11 raamatut, on Eestile praegu leidmata.

Friedrich Wilhelm von Sivers on sündinud 1716. a Tallinnas hilisema Venemaa viitseadmirali Peter von Siversi pojana. Olles tegutsenud Liivimaa maanõunikuna ja Pärnu maakonna kiriku eestseisjana, haldas ta elu lõpuaastail oma mõisaid Öisus, Soosaarel jm. Von Sivers suri Põltsamaal 1781. aastal. Tema “Õppetuse” aluseks oli saksakeelne käsikiri “Der Branntweinbrand aus Getreide und Kartoffeln” (Aarma 2000, 67; Sumberg 1935, 130). Von Siversi teos on üks nende hulgast, mida praegu Eesti raamatukogudes ei leidu. Sellised on ka Johann Georg Eisen von Schwarzenbergi (1717–1779), pastori ja publitsisti neli metsanduslikku teost, mis trükiti 1772–1773 (vt *Desiderata*).

Aastail 1838–1853 elas Põltsamaal pastor ja muusikategelane Emil August Heinrich Hörschelmann (1810–1854). Ta oli Uue-Põltsamaa mõisniku juures kodukooliõpetaja ja lahkus 1853. a Peterburi. Hörschelmann avaldas nootidega laulukogu “Mõnned armsad laulud” (1858) ja tema enda laule sisaldanud “Vaimolikud laulovisid” (1852).

19. sajandi teisel poolel on Põltsamaal elanud ja pastorina töötanud Carl Peter Ludwig Maurach (1824–1900). 1876 ilmus tema “Piibli lugude raamat”, millest anti aastani 1904 välja veel kaheksa trükki. Maurachi Põltsamaa-aastate kohta on kauaaegne kihelkonnakoolmeister Jüri

Reinthal avaldanud raamatu "Põltsamaa õpetaja Carl Peter Ludwig Maurach" (Põltsamaa, 1902). 1885 ilmus Maurachilt pedagoogiline raamat "Die Kleinkinderschule auf dem Lande" (1885). Pastoriameti pani Maurach maha 1891. a, ametis jätkas tema poeg Paul, kes aga peagi (1895) suri. Leipzigi avaldas C. P. L. Maurach oma mälestusraamatu "Eines livländischen Pastors Leben und Streben, Kämpfen und Leiden" (Ühe Liivimaa pastori elamine ja püüdlemine, võitlemine ja kannatamine). Maurachi teine poeg Martin (1856 Põltsamaa – 1918 Riia) oli metsateadlane, kes avaldas Tartus saksa- ja eestikeelse tekstiga "Die praktische Forstwirtschaft. Praktikaline metsaasjandus: Juhatus metsnikuks õppijate õpetamiseks, tarvituseks ülemmetsnikudele ja metsaomanikudele" (1893).

Olulise teose Põltsamaa kohta on kirjutanud tööstur ja kultuuri-tegelane Friedrich Amelung (1842 Võisiku – 1909 Riia). See on juba eespool märgitud "Studien...", mis 1999 anti Põltsamaa muuseumi poolt välja eestikeelsena: "Oberpahleni ajaloo ja tööstuslikust õitseajast". Teos koosneb kolmest peatükist: esimeses on ajalooline ja kultuuri-looline tagasivaade aastani 1710, teises ülevaade aastaist 1710–1750 ja kolmandas Oberpahleni tööstuslik areng von Lauw' ajal 1775–1786 ja pärast tema surma aastani 1795. Põltsamaal elas 1900. aastast emeeritusena endine Karula pastor Heinrich Ewald Paslack (1840–1923). 1904. a andis ta Tartus välja "Laulgem Issandale! Vaimulikud laulud."

Tänuväärt rolli eesti tehnikateaduses omab Põltsamaal sündinud Friedrich Amandus Dreyer (1879–1934). Aastal 1903 ülikooli lõpetanud ning 1918 professoriks saanud Dreyer avaldas esimese eestikeelse soojusõpetuse õpiku "Tehniline termodünaamika" (1928).

Ühe luuleraamatuga on Põltsamaa raamatulukku läinud Jacob Johann Malm (1796–1862), Rapla pastori ja vaimuliku kirjamehe Carl Eduard Malmi isa. 1861. a avaldas ta eriraamatuna luuletuse "Die oberpalsche Freundschaft" (Tallinn; 2.– 8. trükk samas 1870–1905). Malmi värsslugu ilmus algul käsikirjalistes koopiates ning kalendrites erinevate pealkirjade all. Koomilise süžeeaga luuletus on kirjandusteadlaste poolt liigitatud nn makaroonilise luule (žanr pärineb Itaaliast 1490. aastaist) hulka.

Baltisaksa kunstnikest on Põltsamaa lossi ehitamisega seotud portretist Friedrich Barisien (Parisien, 1724–1796) ja portselanimaalija Gottlieb Christian Welte (1748 või 1749–1792) – elas Põltsamaal 1781–1784, seejärel Võisikul (maal "Pulmapidu XVIII sajandi keskel Põltsamaal"). Teada on lossi kunstnik Graff ja arhitekt Reinhold Guleke (Lustivere loss).

Teaduskirjandus

Teadusliku tegevuse Põltsamaal alustas 17. sajandi lõpul baltisakslasest keelemees Johan Hornung, “valgustussajandil” jätkasid silmapaistvalt Peter Ernst Wilde ja August Wilhelm Hupel. Hornung ja Hupel tegid palju eesti keele uurimisel, neile järgnes Põltsamaal ka eestlaste hulgas mitu silmapaistvat keelemeest.

Esimene oli Põltsamaa kihelkonnas Võhma külas sündinud Karl August Hermann (1851–1909), kes lõpetas 1878. a Leipzigi ülikooli filosoofiadoktori kraadiga võrdleva keeleteaduse alal. Tema väitekirj “Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen” (Leipzig, 1880) käsitles eesti sõnatüvede pikkusväldete ning nende vahelduse laadi. Ta töötas 1889–1908 Tartu ülikoolis eesti keele lektorina, õpetades praktilist eesti keelt ja grammatikat, soome keelt ja teisi soomeugri keeli, aastast 1890 ka eesti kirjandust. Avaldas esimese täieliku eestikeelse eesti keele grammatika, lauseõpetuse ja eesti-vene sõnaraamatu (“Eesti keele grammatika” – 1884; “Eesti keele lauseõpetus” – 1890). Hermannini kui keeleteadlase töödest on pärit põhimõisted, nagu käänamine ja pööramine, häälik ja tähestik, sõnaliigi mõiste (pärisnimi, määrsõna, sidesõna) ja enamik käändenimetustest. Hermannini on õigusega nimetatud meie keeleuenduse isaks – tänapäeva kirjakeeles on umbes 140 sõna, mis on tema tuletatud või välja mõeldud: sünnipäev, haritlane, ainuõigus, salakuulaja, saatkond, käsitööline jpt. Hermannilt on ilmunud 1898. a esimene “Eesti kirjanduse ajalugu” (Tõnu Sanderi ülevaade on koostatud varem, kuid pääses trükki hiljem). Suure osa raamatust hõlmab vanim eestikeelse kirjanduse ülevaade, see on ühtlasi vanimate tekstide rikas kogu. 1899. a avaldas Hermann veel “Täiendused ja parandused raamatu “Eesti kirjanduse ajalugu” juurde”. Seni on ilmselt alahinnatud tema vaid väikeses osas teostatud suurtööd – esimese eesti entsüklopeedia koostamist. “Eesti üleüldise teaduse raamat” (1900–1906) jõudis esitada vaid a-ga algavad sõnad ning alustada b-ga. Ometi oli see üldhariduslikul alal sajandivahetuse tippteos, katse tõsta eestlased haritud rahvaste hulka. Oma mitmekülguses – rahvalgustaja, rahvuspoliitik, keeleteadlane ja keeleuendaja, kirjandusloolane, muusikafolklorist, esimese muusikaajakirja väljaandja, laulupidude üldjuht – on Hermann Otto Wilhelm Masingu ja eriti Friedrich Reinhold Kreutzwaldi järel viimane suur rahvalgustaja enne rahvusliku intel-

Johann Horning,

der Schöpfer unserer

Ehstnischen Kirchensprache.

Zur

Ehrenrettung des Unterdrückten,

von

Eduard Ahrens,
Pastor zu Kusel.

Ahrens
N. 1232.

Kusel, 1845.

Verlag von Franz Klinge.

E. Ahrensi raamatu "Johann Horning, meie eesti kirikukeele looja: allasurutu au päästmiseks" tiitelleht.

ligentsi väljakujunemist. Põltsamaa kodu-uurija Karl Vervolt avaldas temast 1934 raamatu “Dr. K. A. Hermann Põltsamaal”.

20. sajandi põlvkonna teenekateks keeleteadlasteks kujunesid Põltsamaal sündinud Peeter Arumaa ja Viktor Terras, kelle tähtsamad teosed ilmusid välismaal, kuna nad olid sunnitud 1944. a kodumaalt põgenema. Peeter Arumaa (1926. aastani Blaubrücke, 1900–1982

Peeter Arumaa

Stockholm) õppis Tartu ülikoolis soomeugri, balti ja slaavi keeli. Kaitses 1934. a doktori väitekirja “Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina”, oli 1934–44 ülikoolis slaavi filoloogia ja 1938. aastast ka indoeuroopa keelte professor. 1940 ilmusid Arumaa “Vene-eesti sõnaraamatu” 6 esimest vihikut. Sõnaraamatu käsikiri oli valmis, selle viisid lõpule J. V. Veski ja B. Pravdin. Raamat ilmus 1947. a nende nimede all (emigratsioonis viibivat Arumaad ei tahetud tollal autorina märkida). Paguluses sai Arumaa huvialadeks Venemaa hüdroneemika, ta koostas

Venemaa Euroopa-osa suurima järve- ja jõenimede kogu. Üheks peaaülesandeks pidas Arumaa algslaavi grammatika viimistlemist. Tema kolmeköiteline “Urslavische Grammatik” (Heidelberg 1964–1985) ja teised uurimused äratasid rahvusvahelist tähelepanu ning tõid talle ülemaailmse tunnustuse.

Viktor Terras (1921) on nii kirjandus- kui ka keeleteadlane. Lõpetas 1941. a ülikooli filosoofiateaduskonna slaavi ja germaani filoloogia, indoeuroopa keeleteaduse ja vanade keelte erialal. 1944. a mobiliseeriti ta Saksa sõjaväkke, elas pärast sõda Saksamaal ja läks USA-sse, kus oli mitme ülikooli slaavi keelte õppejõud. On avaldanud vene kirjanduse alaseid uurimusi, samuti eesti kirjanduse ja võrdleva keeleteaduse käsitlusi. Eesti keeles avaldas monograafia “Aleksi Rannit” (Lund 1975), ülejäänud tööd on ingliskeelsed ning käsitlevad Dostojevski, Belinski, Majakovski loomingut ja vene kirjanduse ajaloo üldisi probleeme.

Pajusi vallas sündinud kultuuri- ja kirjandusloolane Eduard Roos (1903–1979), Jaan Roosi vend, õppis 1918. a Põltsamaa gümnaasiumis. Lõpetas 1936. a Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse ja üldise kirjanduse alal. Töötas erinevatel erialastel ametikohtadel, 1945–1950

oli poliitiliste süüdistuste tõttu vangis. Kirjastas R. Parise monograafia "Konrad Mägi" (1932), redigeeris "Eesti rahva kannatuste aasta" I–II (1943), avaldas kirjutisi isiku- ja kohanimedest, kirjutas memuaare J. Roosist, J. Aavikust, J. Sütistest jt, uuris G. Suitsu isikulugu.

Põltsamaal on sündinud keeleteadlane ja pedagoog Johannes Valgma (1933. aastani Watmann; 1908–1975). Lõpetas ülikooli 1934. a, töötas eesti keele õpetaja ja koolidirektorina, 1948–1952 Tallinna Õpetajate Instituudi ning 1952–1959 ja 1962–1974 Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppejõuna. Koostas mitukümmend eesti keele õpikut ja keelekäsiraamatut.

Põltsamaa algkoolis ja ühisgümnaasiumis on õppinud kirjandusteadlane Juhan Käosaar (1909–1986). Ülikoolis omandas eesti keele ja kirjanduse ning soome keele õpetaja kutse. Koostas õpiku "Soome keele lugemik" (1947), avaldas palju artikleid eesti vanema kirjanduse kohta, oli albumi "Eduard Vilde sõnas ja pildis" (1966) autoreid.

Põltsamaal on sündinud pedagoogikateadlane Maie Tuulik (1941). Lõpetas 1967 ülikooli eesti filoloogina pedagoogika ja psühholoogia erialal. Kirjutanud teoseid emakeele õpetamise, kasvatusfilosoofia ja perekonnaõpetuse alal.

Põltsamaa vallas Annikvere külas on sündinud filoloog Ellen Turu (1928–1974). Oli ülikooli õppejõud, erialaks eesti keel ja selle ajalugu, õpetas eesti keelt vene üliõpilastele, koostas nende jaoks tekste ja harjutusi.

Põltsamaal on sündinud pedagoogikateadlane Toom Õunapuu (1943), kes lõpetas ülikooli 1966 eesti filoloogina, on kirjutanud palju eesti keele õpperaamatuid nii eesti kui ka vene koolidele.

Põltsamaal on sündinud ka folklorist ja filoloogiakandidaat Mare Kõiva (1954), kes lõpetas TRÜ 1977 eesti filoloogina. On uurinud rahvameditsiini, kogunud Eestis ja välismaal rahvaluulet, on elektrooniliste ajakirjade "Mäetagused" ja "Folklore" (aastast 1996) väljaandmise algatajaid.

Põltsamaal on sündinud kaks tuntud ajaloolast – Juhan Vasar ja Juhan Libe. Juhan Vasar (1905–1972 New York) lõpetas ülikooli 1927, oli 1938–1944 majandusajaloo professor, 1941–1944 Eesti Omavalitsuse haridusdirektori abi. Läks 1944 Saksamaale, elas alates 1951. aastast USAs. On kirjutanud uurimusi Eesti keskaja, Rootsi aja ja 18. sajandi ajaloo kohta: "Taani püüded Eestimaa taasvallutamiseks 1411–1422" (1930), "Eesti majandusajalugu" I (1937). Juhan Libe (1904–1947) osa-

les 5-köitelisena kavandatud "Eesti rahva ajaloo" koostamisel, millest ilmus 1932–1937 14 vihku.

Tuntud ajaloolane on ka Uue-Põltsamaa vallas sündinud Helmut Piirimäe (1930), ajaloodoktor 1974. aastast. On käsitletud 17. sajandi majandus-, kultuuri- ja teadusajalugu, tuntuimaks teoseks on "Suur Prantsuse revolutsioon" (1989).

Põltsamaa keskkooli on 1941. a lõpetanud ajaloolane Johannes Kalits.

"Eesti teaduse biograafiline leksikon" I (2000) tõstab teadlasena esile Joosep Kapi (1833–1894), Rutikveres sündinud Artur Kapi isa ning Eugen ja Villem Kapi vanaisa. Joosep Kapp koostas esimese eestikeelse geomeetriaõpiku ning lastekasvatusalase "Eesti ema" (1879). Ta oli ka Eesti Kirjameeste Seltsi, EA ja Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaid.

Adavere vallas on sündinud majandustegelane ja pedagoog Hans Margens (1874–1939), kes juhtis Tartus 1905–1915 enda asutatud tütarlaste erakaubanduskooli ja avaldas 1907. a õpiku "Kodune raamatupidamine".

Kurista vallast pärineb majandusteadlane Karl Inno (1908–1994), kes lõpetas 1927 Põltsamaa ühisgümnaasiumi ja 1932 ülikooli majandusosakonna. Siirdus 1944 Saksamaale, 1950 asus elama USAsse. On avaldanud "Pangatehnika" (1938) ja kaasautorina "Eesti krediidiühistud" (1938).

Majandusteadlane, aga ka poliitik, publitsist ja luuletaja Hans Pöögelmann (1875–1938) lõpetas 1892 EA, majandushariduse omandas 1902–1905 Leipzigi kaubandusülikoolis. On avaldanud teosed "Majandusteaduse õpetus" (1907) ja "Majandusteadlised kirjad Põllumeestele" (1905).

1905. aastast kuni 1906. aasta jaanuarini (arreteerimiseni) oli EA juhatajaks-inspektoriks doktorikraadiga põllumajandusteadlane Jaan Raamot (1873–1927). 1907. a ilmusid temalt "Kõned põllumeestele" ja "Piimatalituse õpetus".

Vana-Põltsamaa vallas Lebaveres on sündinud majandusgeograaf Salme Nõmmik (1934. aastani Mandelsoo; 1910–1988). Oli TRÜ geograafiakateedri õppejõud, avaldas kõrgkooliõpiku "Eesti NSV majandusgeograafia" (1979).

Kurista vallas on sündinud mullateadlane ja agrokeemik Anton Nõmmik (1882–1957), kes lõpetas 1916 Petrogradi ülikooli ning täiendas end Halle ülikoolis ja USA-s. Tema elust ja tööst on K. Vahtras avaldanud monograafia "Professor Anton Nõmmik" (Uppsala, 1975).

Uue-Põltsamaa valla Võhma külas on sündinud mikrobioloog ja

piimandusteadlane Jaan Klaar (1911–1983). Klaar lõpetas 1940. a Tartu Ülikooli, täiendas end Šveitsis, Saksamaal, Taanis ja Soomes. Tema kohta on avaldatud kogumik “Eesti piimandustegelane Jaan Klaar. Hapendatud piimatooted”. Selle üheks autoriks on ETKVL Põltsamaa Põllumajanduskombinaadi direktorina töötanud Meinhard Karelson (1917), kes oma kogemuste põhjal on 1968. a avaldanud raamatu “Ökonoomika küsimusi majandi praktikas: Põltsamaa Põllumajanduskombinaadi näitel”.

Kurista vallast pärineb loomaarst-teadlane Johannes Kaarde (1936. aastani Karlson; 1896–1976), loomaarstid-teadlased on ka Uue-Põltsamaa vallas sündinud Karl Tähnas (1923–1993), Põltsamaal sündinud Aadu Kolk (1937), Pajusi vallast pärinev Georg Audum (1950) ja 1976 Põltsamaa keskkooli lõpetanud Raul Kirsal (1958).

Tapikul on sündinud majandusteadlane Valner Krinal (1929), raamatu “Eesti majandusajalugu” (1992) autor. Lustiverest pärineb majandusteadlane Evi Kitvel (neiuna Tamm; 1938), Põltsamaal on kasvatjana töötanud majandusteadlane Meeta Murel (1938). Põltsamaa keskkooli on lõpetanud 1951. a majandusteadlane Ants Kulo (1932). Põltsamaa vallas on sündinud põllumajandusteadlane Paul Alles (1926), “Mesinduse käsiraamatu” (1968) autor, ja mesindusteadlane Mart Reinik (1862–1940), kes asutas Tartus gümnaasiumi, mis praegu kannab tema nime.

Põltsamaa vallast on pärit ka metsateadlane Arnold Jürimäe (Jürjenson; 1919) ja agronoom Neeme Russi (“Sordiaretus ja seemnekasvatus”, 1976).

Põltsamaa rajoonihaiglas on neuroloogina aastail 1959–1961 töötanud arstiteadlane Ain-Elmar Kaasik (1934), kes lõpetas TRÜ 1959. Tema doktoriväitekiri oli “Ajukoe gaasivahetus ajuinsuldi akuutses staadiumis” (1972). On avaldanud üle 350 teadustrükise, sealhulgas kolm monograafiat.

Põltsamaal on sündinud arstiteadlane Lydia Haas (a-ni 1946 Sups, 1946–1959 Kersalu; 1922).

Põltsamaalt on pärit geobotaanik, ökoloog ja metsateadlane Toomas Frey (1937), kes kaitses 1967 doktoriväitekirja 29aastasena.

Põltsamaal on sündinud keemik ja tehnikateadlane Egon Lebedorf(f) (1886–1940), kes asutas Põltsamaal oma rohu- ja värvikaupluse.

Keemik on ka Lustiveres sündinud Jüri Kaup (1932).

Põltsamaalt pärineb geoloog Hans Sarap (1919), kes lõpetas pärast

1944. a põgenemist Stockholmi ülikooli (1955) ja on teinud uurimusi maakide geoloogia alal.

Rutikverest on pärit ehitusteadlane Verner Kikas (1916–2000), kelle doktoriväitekirja oli “Põlevkivituhtsementide uurimine ja kasutamine” (1974).

Põltsamaal töötas 1952–1962 keskkooli õpetajana ja õppealajuhatajana füüsik Gunnar-Raimond Karu (1930). Oli 1990–1992 TÜ professor, aastast 1995 emeriitprofessor.

Põltsamaal on sündinud raadiotehnikateadlane Ants Meister (1937), elektrotehnikateadlane Juhan Laugis (1938) ja tehnikateadlane Ants Martins (1932), Põltsamaa vallas tehnikateadlased Kalju Kiis (1934) ja Priit Kulu (1945).

Siin on sündinud ka füüsikud Rein Männik (1945–1994) ja Ants Lõhmus (1944) ning matemaatikadoktor Ants Aasma (1957).

Mitmekülgne teadlane (filosoofia, teoloogia, keeleteadus) on Põltsamaa Ühisgümnaasiumis õppinud Vello Salo (kod-n a-ni 1945 Endel Vaher; 1925). Õppinud, elanud ja õpetanud Šveitsis, Hollandis, Itaalias, Saksamaal, Jordaania jm. Asutas 1962 Roomas ühemehekirjastuse Maarjamaa, avaldanud raamatud “Küüditatud 1941” (Toronto, 1993), “Eesti kaadriohvitseride saatus 1938–1994” (Brampton, 1994) jt.

Lustivere vallas on sündinud kirjandusteadlane Gustav Saar (1901–1930), kes lõpetas TÜ 1928. Lühikese eluea tõttu ei jõudnud raamatute kirjutamiseni, avaldas kirjandusloolisi artikleid, käsikirja jäi uurimus Põltsamaa lossist.

Ilukirjandus

Varaseimaks Põltsamaaga seotud tuntud eesti kirjanikuks on Jakob Pärn (1843–1916), kes aastail 1869–1871 töötas õpetajana kohalikus elementaarkoolis. Esimesed ilukirjanduslikud raamatud pühendas ta lastele: “Muistena juttud noore rahvale” (1871) ja “Lühikesed jutud armsa rahvale” (1873). Arvatavasti valmis siin ka kirjaniku esimene täiskasvanutele määratud jutustus “Pere tütar ja vaene laps” (1872), mis ilmus järgmisel aastal pärast Pärna lahkumist Põltsamaalt.

Üheaegselt Jakob Pärnaga elas Põltsamaal ka luuletaja ja tõlkija Jaan Bergmann (1856–1916), kes õppis 1868–1871 algul kihelkonnakoolis ja seejärel saksa elementaarkoolis. Bergmanni luuletused ilmusid algul ajakirjanduses, hiljem kogus “J. Bergmanni laulud” (1901).

Põltsamaa kihelkonnakoolis töötas 1879–1880 abiõpetajana Eduard Bornhöhe. Siin alustas ta 17aastase noorukina “Tasuja” kirjutamist. Arvatakse, et kauni mõisapreili Emilia von Raupeni kujutamisel on eeskujuks olnud koolijuhataja Gustav Heinrich Beermanni tütar Emilie.

Mitmed tuntud kirjanikud on kas õppinud või õpetajatena töötanud 1888. a avatud Eesti Aleksandri linnakoolis. 1890. aastal tuli üldajaloo, eesti keele ja maateaduse õpetajaks Jakob Tamm (1861–1907). Juba enne Põltsamaale tulekut oli Tamm olnud õpetaja Adaveres (1883–1885) ja Pelistveres (1885–1890) ning tõlkinud Puškini poeeme “Poltaava” ja “Vaskratsanik”. Põltsamaal elas Tamm kolm aastat. Siin valmis tema lugu Tuhkatriinust pealkirjaga “Kuldking” (1890), ballaadid “Ussipealik”, “Vanne” ja “Hundi loomine”, trükist ilmus luulekogu “Ärganud hääled” I–II (1892).

1893. a sügisel tuli J. Tamme asemel õpetajaks Ernst Peterson-Särgava (1868–1958), kes lisaks eesti keelele andis ka vene keele, üldajaloo, geograafia, aga ka laulmise ja võimlemise tunde. Põltsamaal tegi Peterson-Särgava mõned tõlked vene keelest. Mõisatalupoegade elu kujutas ta 1898. a kirjutatud jutustuses “Marjad silmas”, samal aastal valminud “Ühe härja elulugu” andis meisterliku pildi rendikohapidaja lootusetust olukorrast. Põltsamaa päevil on kirjutatud ka lühemad jutustused “Hõiskama Jaagup” ja “Oheliku onu jõulunägemine”. Samuti Põltsamaal kirjutatud jutustuste seeriaga “Paised” I–III (1899, 1900, 1901) tõusis Särgava eesti kriitiliste realistide esiritta. Põltsamaal tegi kirjanik algust oma romaaniga “Rahvavalgustaja” (1904), milles on tähelepanu keskmes väikese kirikualevi kooli- ja seltsielu küsimused, peategelasteks on vastandlike vaadetega koolmeistrid. Põltsamaalt lahkus Särgava 1902. a Kose-Uuemõisa ministeeriumikooli juhatajaks.

EAs õppinud Hans Pöögelmann tegi juba koolipäevil esimesi luulekatseid. Eeskuju pakkus Jakob Tamme looming, silma paistis ta ka õpilasajakirjade toimetamisel. 1910. a avaldas Pöögelmann luulekogu “Jämedad jooned”.

Aastail 1889–1891 õppis EAs ka prosaist ja publitsist Kustas (ka Gustav) Kotsar (1872–1942), kool jäi lõpetamata.

EAs on 1889–1893 õppinud ka Kurista vallas sündinud Johannes Reinthal (a-st 1935 Reintalu, pseud J. Puhasorg; 1875–1945), jutustuse “Ka “parem seisus”” (1906) ja jutukogu “Meie elu” (1909) autor.

Ka luuletaja ja pedagoog Hans Turp (1880–1956) on õppinud EAs (novell “Vargad”, 1910 ja “Hümne Eestile”, 1938).

EA õpilaskonda kuulus ka 1901–1905 luuletaja Tõnis Sander (1887–1914). Tema luuletusi on avaldatud ajakirjanduses ning koguteoses “Voog” I (1913). Sander jäi I maailmasõjas Ida-Preisimaa ägedais lahinguis 1914. a kadunuks.

Ühe õppeaasta (1901–1902) oli EAs prosaist ja ajakirjanik Jaan Lintrop (1885–1962). Esimesteks teosteks olid “Igapäevane elu” (1909), “Nutt ja naer” (1910) ja “Villem Elgas” (1911).

1905. a oli lühikest aega Põltsamaal EAs õpetajaks seltskonnategelane ja kodundusõpetaja Mari Raamot (1872–1966), Jaan Raamoti abikaasa, kes avaldas 1937 “Minu mälestused”.

1911. a õppis Põltsamaa kihelkonnakoolis Saaremaa päritolu prosaist ja ajakirjanik Redik Saar (kod-n Karl Kider ; 1882–1946), olulisim on tema memuaarilise koega jutustus “Esimesilt päevilt” (1921).

Põltsamaa kihelkonnas on sündinud luuletaja ja lastekirjanik Reinhold Kamsen (1871–1952). 1920. aastail oli ta Põltsamaal tarvitate ühingu raamatupidaja, aktiivne seltsitegelane ning juhtivalt tegev kohalikes ajalehtedes. Perioodikas on ilmunud arvukad luuletused ja proosapalad, ta on kasutanud Amalie Maasiku, Riimimäe, Frieda Kamseni jt pseudonüüme. Lastelaul “Küll on kena kelguga” on saanud viisistatuna üldtuntuks.

Vana-Põltsamaa vallas on sündinud kooliõpetaja, preester ja kirjanik Johannes Jaanus (1861–?). Tema teosteks on “Peiud ja neiud. Kolm juttu noorerahva elust” (1893) ja “Jõuluõnned” (1913).

Oletatakse, et Põltsamaal on sündinud ka 19. sajandi ajalooliste jutustuste autor M. Reisson (1849–1896; Eestikeelne raamat 1851–1900 II, 554). Temalt pärinevad jutustused Eesti minevikust: “Inimene on oma tahtmise ori” (1893), “Kaitse-ingel” (1893) ja “Musta näuga mees” (1895).

Põltsamaal on sündinud Franz Heinrich Wilberg (1814–1916), kohalik kihelkonnakooli õpetaja ja köster, kes hiljem Kolga-Jaanis elades hakkas saksa keelest tõlkima raamatuid. Tuntuim on “Linna sulled ehk poiss Rene” (1858), mille sisuks on nn laste ristsõda.

Vana-Põltsamaa vallas on sündinud Jakob Jobso, hiljem Livenstroem (1830–1902), Oskar Lutsu vanaonu, kes töötas mitmel pool koolmeistrina ja päevapiltnikuna. Ta on “saksa keelest makele ülespannud” neli romantilist jutukest. Näitena olgu siin toodud “Hohrosi lossi preili ja Rütter Mojaan. Nende suur armastus ja õnnetu surm. Üks Lihwlandi maal sündind wägga halle luggu” (ilmunud algul kogumikus “Felliner Blätter”, 1859 F. Dzirne jutu järgi).

Põltsamaa kihelkonnakoolis on õppinud kirjamees Villem Linkgreim (1849–?), õpetaja ja tõlkija (“Pidu-laulik”, 1890).

Adaveres on sündinud tõlkija Aleksander Bauer, kes kasutas pseudonüüme A. Stankov ja J. Kontra. A. Stankovi nime all on tõlkes ilmunud “Ameerika uudisjutud” (1884).

Pajusi valla Tapiku külas on sündinud prosaist Jaan Järvalane (kod-n Oskar Lõvi, 1892–1977). Ta põgenes 1944 Rootsi, edasi siirdus Kanadasse, suri Montrealis. Oli kolme romaani ja perekonnaromaani “Kolm naist” I–II (Toronto, 1965) autor.

Põltsamaa gümnaasiumis on õppinud kirikuõpetaja ja luuletaja Peeter Sink (1902–1957), helilooja Kuldar Singi ja poliitik Tunne-Välde Kelami isa (luulekogud “Sügavuste helid” 1942 ja “Pisarad” 1936).

Saksa keele õpetajana töötas 1936–1941 Põltsamaal prosaist Emma Bertha Liiv (1903–1941), kelle tuntuim teos on novellikogu “Painaja” (1939).

Põltsamaa progümnaasiumis on aastatel 1935–1938 õppinud luuletaja ja lastekirjanik Leili Andre (a-ni 1949 Rimmel, a-st 1963 kod-n Jõesaar; sündinud 1922). Praegu elab ta Kolga-Jaanis. Esimene luulekogu oli “Hõbedakirjaga kruus” (1979), järgnes kolm kogu lastevärsse.

Vana-Põltsamaa vallas Paduvere külas on 1929 sündinud luuletaja ja prosaist Milvi Seping, kutseline kirjanik Tartus. Luuletuskogus “Urvid üle müüride” (1974) avaldas ta luuletuse “Põltsamaa kuningamäel.”

Prosaist ja lastekirjanik Raimo Männis (1931) on sündinud Põltsamaa vallas Rõstla külas, avaldanud lasteraamatuid ning romaanid “Valeühendused” (1983) ja “Heinatants” (1985, III auhind romaanivõistlusel).

Põltsamaal elab luuletaja, prosaist ja kriitik Henn-Kaarel Hellat (1932). Tema debüütraamat on “Fuugad paradoksidele” (1973), avaldanud ulmeromaani “Naiste maailm” I–II (1976, 1978) ja memuaarteose “Poiste sõda” I–II (2003, 2004).

Adaveres on sündinud luuletaja Aleksei Žukovitš (pseud A. Pajuvee, 1934–1986). 1974 avaldas lasteluulekogu “Suvega sirgunud”. Laulutekstina on saanud Georg Otsa esituses tuntuks Žukovitši (Pajuvee) luuletus “Heinaveol”.

Aastaid on Põltsamaa keskkoolis, praeguses ühisgümnaasiumis töötanud prosaist Enn Kesa (1934). 1997 kirjastati Põltsamaal tema autobiograafiline romaan küüditatute elust “Haihtunud uduna...”

Kirjanik, filmi- ja telelavastaja Valentin Kuik (1943) on lõpetanud

Tõrenurme algkooli ja Lustivere 7klassilise kooli ning kinematograafiainstituudi Moskvast. 1996. a. romaanivõistlusel sai I auhinna tema romaan "Poegade mäss" (1997).

Põltsamaa keskkoolis on õppinud literaat Sirje Kiin, aastail 1972–1989 Ruutsoo (1949). Üks raamatu "Neljakümne kirja lugu" (1990) koostajaid ja lastevärsside kogu "Mis sinust saab?" (1988) autor.

1978–1980 töötas Põltsamaa kutsekeskkoolis kasvatajana luuletaja Lembit Kurvits (1954). On avaldanud luulekogud "Väike-Kamari õhtud" (1981), "Armastuseta" (1990) jt.

Põltsamaa keskkoolis on õppinud ka luuletaja ja ajakirjanik Ülle Lätte, kes debüteeris luulekoguga "Ärka unest ja näed" (1995), viimati avaldas aga raamatu "Kui Peedu vanaema vanaisaga tülli läks" (2005).

Rõstla külas on sündinud prosaist Rannar Susi (1957). Õppis Põltsamaa keskkoolis, 1980 lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli füüsikaosakonna *cum laude*. Proosalugu "Neli lugu" (1990) ja "Väike maailm" I–II (1990–1991) jutustavad autori lapsepõlvest.

1978. a. töötas Põltsamaal transporditöötajana luuletaja ja ajakirjanik Kalle Muuli (1958). Ta on avaldanud 3 luulekogu: "Sajus" (1986), "Kollase kuninga org" (1989) ja "Klaasi tumeduses" (1991).

Pensionipõlve veetis Põltsamaal Eesti Kirjandusmuuseumi kauaaegne direktor Eduard Ertis (1915–1994), kes maeti Põltsamaa kalmistule (romaan "Põikpea" 1976).

1944–1945 viibis Põltsamaal ja selle lähistel Anna Haava (1864–1957). 1944. a. lõpul oli ta Põltsamaa haiglas ravil. Tänuähiks hea hoolitsuse eest kirjutas Haava luuletuse "Põltsamaa haiglas."

Põltsamaaga on seotud ka Artur Alliksaar (aastani 1936 Alnek; 1923–1966). Sageli külastas ta oma vanaisa, kes oli saanud Lustivere mõisalt Lepiku kandimehetalu. 1930. aastate lõpul kolis Põltsamaale luuletaja isa Robert oma venna Jaani juurde. Isa ja lelle korteris Viljandi tänaval käis sageli külas ka Artur Alliksaar.

Põltsamaad ja selle ümbrust on oma memuaarteostes kajastanud kaks väliseesti kirjanikku. Arnold Hinnom on oma raamatus "Suur heitlus: Mälestusi rahvusväeosade ajast ja Vabadussõjast" (Lund, 1955) kirjeldanud tagavarapataljoni tegevust Põltsamaal, elamist Uue-Põltsamaa mõisaomaniku von Lilienfeldi juures, enamlaste võimupüüdlusi, sakslaste tulekut Vana-Põltsamaa mõisa ja mõisakomitee esimehe Jakob Saameti hukkamist. Evald Uustalu (1912–1982) teoses "Tagurpidi sõudes: Mälestusi ajavahemikult 1914–1943" (Stockholm, 1982) on

Põltsamaale pühendatud peatükid: “Põltsamaa mõisas”, “Mõisa mänguväli”, “Aleviku minevikust”, “Sõja jalus”. Rohkeid tagasivaateid Põltsamaa ja selle paikkonna elanikele pakub Jaan Roosi (1888–1965) tetraloogia “Läbi punase öö”. Neist esimene osa esitab 1944. ja 1945. a päeviku, teine 1947., kolmas 1948. ja 1949. ning neljas osa 1951. ja 1952. aasta päeviku. Jaan Roos püüdis sõjatules säilitada ligi kümnetuhandelist raamatukogu, kuid legendaarsel bibliofiilil tuli 9 aastat (1945–1954) mööda Eestit pidevalt rännates end varjata. Kõige väärtuslikuma osa kogust – 4101 köidet – annetas ta kirjandusmuuseumile (Magnus & Laigna 1975, 79).

Põltsamaa 1905. a sündmusi kajastab Nõukogude Venemaal Peterburis 1926 ilmunud “1905. aasta Eestis: Kirjeldused, mälestused, dokumendid”. Selles kirjeldab M. Johanson EA õpetaja Jaan Raamoti vangistamist ning revolutsionääride Sinka ja Rei tegevust.

Tartus 1932 ilmunud teoses “Punased aastad: Mälestusi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis I” esitab Alma Ast-Ani mälestusi revolutsioonipäevist Põltsamaal, Sulustveres ja Umbusis, kus kihutuskoosolekutel esinesid agitaatorite hulgas ka Nikolai Köstner ja August Rei.

EAs on õppinud Eesti Vabadussõja sangarid Aleksander Tõnisson (1875–1941) ja Andres Larka (1879–1943). Mõlemad on avaldanud oma mälestusi koguteoses “Mälestusi iseseisvuse võitluspäevilt” I–II (1927, 1930) ja teistes Eesti iseseisvuse võitlusi kajastavates teostes. Uue põhiseaduse arutelu puhul andis Eesti Vabadussõdalaste Liit välja brošüüri “Kindral A. Larka. Põhiseaduse lahingu juht. Vabadussõjalaste poolt Eesti rahvale esitatud kandidaat riigivanema kohale” (1934).

1941. a juulikuu sõjasündmused on inspireerinud Vladimir Beekmanit poemi “Viis minutit” kirjutamisele. Kohanime esinemise kaudu on Põltsamaaga seotud Heino Kiige “Tondiõömaja” (1970), I auhinnaga kroonitud romaan kolhooside rajamise ajast.

Põltsamaa vastas ka Jakob Hurda üleskutsele rahvaluulet koguda. Nõmavere kaupmees C. Hanson saatis Hurdale 57 rahvalaulu. K. Moksi poolt on saadetud 1878. a 73 rahvalaulu, 30 rahvajuttu, 40 mõistatust, mis Eesti Rahva Muuseumis moodustasid omaette köite (Magnus & Laigna 1975, 80).

Varia

19. sajandi keskel algas eestlaste rahvuslik liikumine. Neil aastail sündinud ja kasvanud kirjamehed, ka vaimulikud autorid, läksid rahvuslike ideedega kaasa ja kirjutasid ajaloolaseid ning muid õpetlikke raamatuid. Põltsamaal sündinud, kohalikus kihelkonna- ja elementaarkoolis õppinud pastor Michael (Mihkel) Jürmann (1853–1932) võttis osa Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusest ja EA liikumisest, pidas eesti laulupeol 12. juunil 1880 jutluse, avaldas kolmeosalises raamatus “Kodu-kool” (1876–1882) “õpetlikud tükid” ning kirjutas “Tarvastu kiriku mälestus-raamatu” (1901).

Jaan Bergmann andis välja “Kodu-lastete raamatu”, mis ilmus koguni 9 trükis (1890–1912), samuti kaheosalise “Üleüldise ajaloo” (1879–1880) ja pidas Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsis 26. märtsil 1894 “Priiusepüha kõne” (ilmus trükis samal aastal).

1875–1877 töötas Põltsamaal õpetajana ärkamisaja tegelane ja vaimulik kirjamees Aleksander Mohrfeldt (1857–1938), üks Eesti Üliõpilaste Seltsi asutajaid. Kooliõpikuina on leidnud kasutamist tema “Kirikulugu” (1894) ja “Piibllilood” (1902).

Lustiveres sündinud preester Nikolas Leisman (1862–1947) avaldas 1907 ülevaate “Õigeusu ajalugu Baltimaal uuemal ajal”.

Oma elu lõpuosas (1900–1923) Põltsamaal pastoriks olnud Johannes Rennit (1862–1923) avaldas ulatusliku usutalituste õpiku “Igapäevane palve raamat” (1873, 2. tr 1894).

Johannes Jaanus kirjutas mitu rahvahariduslikku tarberaamatut: “Rahva tohter”, (1893) “Vene-Eesti keele sõnaraamat” (1893), “Kooli sõnaraamat” (1894, 2 tr. 1899), “Talupoja tarkuse raamat”(1896), “Maaleri kool”(1894, 2. tr 1912).

Lustivere vallas sündinud kooliõpetaja Tõnu Sander (1868–1894) õppis Põltsamaa kihelkonnakoolis. 1899. a ilmus T. Sander'i “Eesti kirjanduse ajalugu: 1. jagu”. See käsitles rahvaluulet, 1901 ilmunud teine jagu aga “kunstluulet”. Teost on avaldatud mitmes trükis (4. tr tiitliga “Eesti kirjanduse ajalugu” I–II, 1920).

Ernst Peterson-Särgavalt ilmus “Eesti laste aabits” (1907).

EAs õppinud hilisem advokaat Artur Jung (1877–1959) avaldas kooliõpiku “Emakeele õpetus ja kirjalikud harjutused” (1907).

Adaveres sündinud pedagoog Martin Okas (1864–1946) on õpiku “Eesti aabits ja lugemise raamat” (1903) autor.

Põltsamaal algkooliõpetajana töötanud Andres Riis (?–1907) on kirjutanud arvustusliku raamatu “Ernst Peterson ja Eesti elu paised” (1901).

Vana-Põltsamaa vallas on sündinud publitsist Linda Jürmann-Vilde (1880–1955), kes töötas õpetaja Eva Puhki erakoolis. Pärast abiellumist Eduard Vildega tõi Jürmann salaja Soomest Vilde “Kaaki”, samuti abistas kirjanikku kogutud teoste väljaandmisel.

1890. aastast Põltsamaal kooliõpetaja ja köster olnud Hans Leppik (1864–?) on raamatu “Mõni sõnake laste koduse kasvatamise üle” (1900) autor.

Vana-Põltsamaa vallas sündinud advokaat ja poliitik Mihkel Pung (1876–1941), kes on EAs õppinud, avaldas “Meie nooresoo ideaalid” (1902).

Põltsamaal pärast 1919. a arstina töötanud Mihkel Ostrov (1863–1940) on raamatu “Väikeste laste eest hoolitsemine” (1904) autor.

Juba mainitud Hans Türip avaldas “Kodumaa geograafia” (1908), millest ilmus mitu täiendatud ja parandatud trükki, ja parandatud “Koduloo meetoodika” (1921).

Lugejate geograafilist silmaringi laiendas ka EAs õppinud Eesti asunduste tegelane ja rahvaluulekoguja Samuel Sommer (1872–1940) oma väljaandega “Eesti asunduste kirjeldamise kava” (1909).

Johannes Reinthal avaldas 1908 ajaloolase raamatu “Keiser Paul I tema elu ja surm” (1908, 2. tr 1908).

Kurista vallas sündinud õpetaja ja haridustegelane Christian Brüller (a-st 1938 Kristjan Prüller; 1877–1950) on kirjutanud mitu matemaatikaõpikut.

EAs on 1898–1900 õppinud poliitik ja pedagoog Jaan Sihver (1879–1918). 1917 ilmus temalt “Revolutsioon ja rahvaklassid.”

Mitu autorit kirjutasid põllumajanduse-karjakasvatuse ja piirituse-tööstuse teemadel. Põltsamaa Eesti Põllumeeste Seltsi (PEPS) esimees, põllumees Aleksander Rose avaldas põllumeestele tulusaks õpetuseks raamatu “Põllu ja heinamaa rammutamise õpetus lauda- ja kunst-sõnnikuga” (1883). Põltsamaal Kaarlimõisa eragümnaasiumis õppinud pedagoog ja põllumees Georg Markus (1814–1929) avaldas kahel korral käsiraamatu ühesuguse pealkirjaga – “Mõistlik põllumees.” 1893. a väljaanne sisaldas põlluharimise õpetuse ja 1896. a väljaanne õpetuse karjakasvatamisest. Loomaarstina on 1907–1908 Põltsamaal töötanud August Olt (a-st 1925 Olt-Ojasalu, a-st 1935 eesnimi Arvo; 1881–1949) kirjutanud “Koduloomade tervishoid ja sünnitusabi” (1911, 2. täiend tr

1915). EAs õppinud karjakasvatusteadlane Peeter Kallist (1889–1941) avaldas nõuanderaamatu “Noorekarja kasvatamine” (1915) ja juhised noortele põllumeestele – “Emake maa” (1916). Lustiveres 1885–1892 piiritusmeistrina töötanud Villem Karp (1861–?) kirjutas “Piirituse tööstuse käsiraamatu” (1907) ja “Lühikese õpetuse, kuidas kartuli-tärklis valmistada” (1916). Juba ilukirjanikuna mainitud Vilhelm Linkgreim avaldas õpetliku raamatu “Tegeline juhataja viinapõletamises” (1894). Põhjaliku ja väärtusliku uurimuse on kirjutanud väliseestlane, Sulustveres 1923. a sündinud Heino Puhk. Puhk lõpetas 1943 Põltsamaa gümnaasiumi ja põgenes sama aasta sügisel Soome, sealt Rootsi ja hiljem USAsse, kus saavutas teaduskraadi keemias. Tema ulatuslik teos “Eesti 1940. Ajalooline geograafia” (Ontario, 1996) on Eesti kohanimedega entsüklopeedia, mis hõlmab nimesid aastast 1940 (ja varem) ning peamiselt Eesti Vabariigi territooriumi ulatuses. Eessõnas selgitab autor, et ta eesmärgiks on talletada okupatsiooni alla sattunud Eesti ajaloolise territooriumi nimesid. Kapitaaalne suurteos (31 × 23,5 cm) sisaldab üle 500 lehekülje kohanimedid ja muid tekste ning 56 värvitahvli Eesti maakondade ja valdade kaartidega, Eesti ja maailma riikide lippudega, Eesti postkaartide ja rahvariitidega. Värvitahvli nr 21 on eraldi Lustivere valla (vt TAHVEL V) ja nr 53 Viljandimaa kaart.

B. Kangro “Eesti kirjakuulutaja eksiilis” (Lund, 1989) tutvustab Kurista vallas 1924 sündinud välis-Eesti autorit Martin Juhkamit, Stockholmis elavat vaimulikku ja ajakirjanikku. Juhkam on avaldanud vaimulikke artikleid, koostanud koguteoseid, toimetanud Soome ortodokside ajakirja, pidanud raadiovestlusi. Stockholmis ilmus temalt “Usk on meid aidanud: Valimik vaimulikke sõnavõtte kodumaale” (1984).

Põltsamaa kihelkonnast on pärit omapärane kirjamees, Umbusi külas sündinud Karl August Tennison (Tõnisson, hüüdnimega Vend Vahindra; 1883–1962).¹ Tennison oli buda usu kuulutaja, kes rändas Kaug-Itta ja Kagu-Aiasse. Suri Birmas Rangunis, kuulutati pärast surma pühakuks. Avaldas mitu budistliku sisuga raamatut.

Põltsamaa viimase aja autoritest väärrib tähelepanu viis tarberaamatut kirjutanud Elle Reeder (1918), kes on töötanud ETKVLi Põltsamaa Põllumajanduskombinaadis. Reederilt on ilmunud “Toiduainete säilitamine kodus” (1988), “Hoidistamine” (1993), “Köögiljalalatid & hoidised”

¹ Vt ka Talts, M. Veidi valgust hämarohtadele Vend Vahindra elus. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2003. Viljandi 2004, lk 85–98. (Koostaja).

(1995), "Liha. Kala. Piim. Kodune saamine, töötlemine, säilitamine"(1996) ja "Neli aastaega maapere köögis" (1998/1999).

Põltsamaalt ja samanimelisest kihelkonnast pärineb ka rida muusikuid ning teatri- ja kunstitegelasi. Põltsamaal on sündinud helilooja, muusikaõpetaja ja -arvustaja Eduard Oja (1905–1950). EAs on 1899–1901 õppinud helilooja Mart Saar. 1895. a on EA lõpetanud Otto Peterson (pseud Oskar Birsgall, 1880–1929), E. Peterson-Särgava vend, kes oli näitejuht ja kriitik, 1912. a avaldas ta "Ilulugemised". Pajusi vallas on sündinud teatriloolane Kalju Haan (1937), kes on avaldanud teatriuurimusi ja -kriitikat, koostanud "Eesti teatri biograafilise leksikoni" (2000) ning olnud selle toimetaja. 1934 anti Viljandis välja lauluhuviliste jaoks "I Põhja-Viljandimaa laulupidu Põltsamaal 10. juulil 1934."

Põltsamaa harrastusteatriit on aastaid juhtinud näitleja Ellu Puudist (1929–1998).

Põltsamaaga on seotud vendadest meisterfotograafid Johannes Georg Parikas (1880–1958) ja Peeter Parikas (1889–1972). Johannes Georg oli 1906–1910 Põltsamaal veskirentnik. Peeter õppis 1902–1904 EAs. Ühise tööna valmis vendadel fotokogumik "Eesti. Esthonie. Esthonia. Estland" 1923. a ja teine uue sisuga väljaanne 1930. a.

Joonistusõpetaja ja graafik Gustav Mootse (1885–1957) kirjutas kunstiõpikuid: "Vesivärvide õpetus" (1921), "Voolimise õpetus" (1921) ja "Värvide kooskõla õpetus" (1921). 1918. a oli Põltsamaal joonistusõpetajaks graafik August Roosileht (1887–1941), kes andis välja linoollõigete mapi "Province" (1920). Joonistus- ja joonestusõpetajaks oli 1931–1932 kujur Alfred Leuks (1847–1967), kes valmistas R. Kamseni portreebüsti ja kavandas K. A. Hermanni mälestussamba (1934, pronks, graniit). Põltsamaal on 1922–1925 olnud õpetaja ka maalikunstnik Juhan Püttsepp (1898–1975), tema kohta on avaldatud kataloog (koost. V. Erm, eessõna M. Eller, 1963) ja bibliograafia. Põltsamaal on elanud graafik Eduard Järv, kes töötas aastast 1925 joonistusõpetajana ja 1932–1936 ühiskõhikuna asjaajajana. E. Järv on loonud puugravüüre, viljelnud vabagraafikat ja valmistanud eksliibriseid. Lustiverest on pärit Kanadas elanud maalikunstnik-akvarellist Evald Timusk.

Uue-Põltsamaa vallas Pauastvere külas on sündinud naivistlik kunstnik Paul Kondas (1900–1985), kes lõpetas Põltsamaal kihelkonnakooli ja gümnaasiumi. Teda tutvustab ka Londonis 1984 ilmunud naivistliku kunsti entsüklopeedia. Viljandi Muuseumi kogu põhjal anti 2001. a välja album "Paul Kondas ja tema värviline maailm Viljandi Muuseumi kunstikogus".

Eesti Rahva Muuseum andis 1998 välja etnograafiaalase 12-lehelise mapi “Põltsamaa naiseülikond 19. sajandi keskpaiku”, mille koostas Aino Voolmaa.

Perioodika

Põltsamaa ajakirjandust on seni kõige põhjalikumalt käsitlenud Krista Aru (2004). Kuigi tal on ajakirjanduse algusaastaks arvestatud 1766, ei võta ta arvesse Põltsamaa vanas trükikojas välja antud muukeelseid ajakirju. Ilmusid ju Wilde-Lauw’ trükikojast “Latweeschu Ahrste (1768, nr 1–13 ja 1769, nr 14–25), “Lief- und Curländische Abhandlungen von der Landwirtschaft” (1779, 96 lk) ja “Liefländische Abhandlungen von der Arzneywissenschaft” (1766, nr 1–13, 1770, nr 1–33, 1782, nr 1–52). Michael Grenziuse ja Georg Kupzau trükikojast lisandusid “Lesebuch für Ehst- und Livland” (1787, nr 1–6), “Patriotische Unterhaltungen” (1786, 63 lk), “Provinzialblätter an das lief- und ehstländische Publikum” (1786, 108 lk).

Probleem on ka August von Kotzebue väljapaistva kirjanduslik-meelelahutusliku ajakirjaga “Für Geist und Merz” (1786–1787). “Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika” (1993, 110) väidab, et selle ajakirja 1786. a numbrid trükiti Põltsamaal, I. Jürjo aga (2004, 224–225), et selle ajakirja esimesed 9 numbrit trükiti Tallinnas ja viimased kolm Leipzigin. Küsimus jääb vaieldavaks, sest ajakirja esimese aastakäigu numbritel ei ole trükikoda märgitud.

Ajakirja “Provinzialblätter” ilmus Põltsamaal vaid üks vihik. Selle autor oli pärisorjuse mõõduka kriitikuna tuntud Laiuse pastor Heinrich von Jannau. Ajakirja täidavad ainult Jannau enda artiklid. Jannau poolehoidjate hulka kuulus tolleaegne koduõpetaja Friedrich Gotthilf Findeisen, kes andis välja ajakirja “Lesebuch für Ehst- und Livland”, mida ilmus ainult 6 vihikut.

Kotzebue ajakirja läbib poleemika H. J. v Jannauga ja tema poolehoidjatega, kes heitsid Kotzebue ajakirjale ette tühiste ja kasutute kirjutiste avaldamist ning süüdistasid Kotzebued peale selle omakasupüüdlikkuses

Vähene menu sai osaks valgustusliku publitsistina tuntuks saanud Karl Philipp Michael Snelli ajakirjale “Patriotische Unterhaltungen”, mille teine aastakäik trükiti Põltsamaal (vt *Desiderata*).

Põltsamaa ajakirjanduse hulka võib arvata ka Hupeli väljaandeid “Nordische Miscellaneen”, ja “Neue Nordische Miscellaneen”, kuna nad

on ette valmistatud Põltsamaal, kuigi trükitud Riias.

Pärast “Lühikese õppetuse” seiskumist jäi Põltsamaa eestikeelne ajakirjandus sööti enam kui sajandiks. Põltsamaal oli aga siiski oma hea asukohta tõttu kindel koht teiste linnade väljaannetes. Viljandi maakonna ajalehed alates “Sakalast” kajastasid ka Põltsamaa elu-olu ja tähtsamaid sündmusi. Üleriigilise levikuga ajalehtedel nagu “Postimees”, “Päevaleht” ja “Kaja” olid Põltsamaal oma kaastöölised, kelle kaudu jõudis olulisim Põltsamaalt riigi ajakirjandusse. Tähtis takistus oli vajaliku tehnikaga trükikoja puudumine, ajalehe või ajakirja trükkimine Viljandis või Tartus oleks olnud üksikisikule üle jõu käiv.

1890. aastail võttis eesti ajakirjanduse uuesti käsile EA õpilaskond. Harrastati käsikirjaliste õpilasajakirjade koostamist ja väljaandmist. Neid andsid välja tavaliselt 3–5-liikmelised peamiselt vanemate klasside õpilaserühmad. Osa neist ilmus kord nädalas õppetöö kestel, teised ainult kord kuus või vajaduse järgi harvemini. Vanimaks õpilasajakirjaks oli nädalajakiri “Aleksandrist” alapealkirjaga “Eesti Aleksandri kooli kasvandikude lõbu- ja teaduse-leht” ja see oli 12leheküljeline. Hans Kruusi andmetel (1939, 285) alustas ajakiri 1891. aastal, kuid kirjandusmuuseumis on 1892. a ajakirjadel (säilinud on nr-d 1, 3, 5, 6, 8) märgitud III aastakäik. Ajakirja ühe silmapaistvama toimetajana mäletatakse H. Pöögelmanni.

1891. a hakkas ilmuma nädalaleht “Paala”, mida toimetasid Johannes Reinthal, Jüri Soo ja Aleksander Tõnisson. Kirjandusmuuseumis on säilinud nr-d 5–7, 9, 11, 13–19, 21–28 (KM EKLA, f. 38).

H. Kruusi andmetel ilmus alates 1892. a “Nurmekundlane”, 1899. a “Täht” (toimetas M. Pung) ning “Lõbuleht” ja “Vemmal”. On kaudseid andmeid, et olid veel õpilasajakirjad “Koit” ja “Naljaleht” (KM EKLA, f. 38). 20. sajandi algusaastatel anti Põltsamaal välja mõned numbrid ajakirja “Rahva Lõbu-leht”. Ajakirja asutas 1898. a Tartus K. A. Hermann, kes müüs selle 1899. a J. K. Jürgensile ja viimane omakorda Theodor Tiedtile. Tiedt ja C. Jürisson andsid ajakirja välja 1901. a neli viimast ja 1902. a kõik neli numbrit. Põhiline autor oli E. Peterson-Särgava, algust tehti ka “Rahvaalgustaja” avaldamisega.

Aastatel 1921–1923 andis noorteühing Minerva välja noorte oma loomingut sisaldava mimeografeeritud ajakirja “Rändaja” viis numbrit. Põltsamaa Ühisgümnaasiumi Karskusring ja Noorseppade Malev asutasid 1926. a oma ajakirja “Vilkeid”. Nimetatud opalograafpaljundusega ajakirja ilmus ainult kolm numbrit, kuid see äratas huvi ja tähelepanu.

30. mail 1926 hakkas ilmuma Põltsamaa oma ajaleht "Põltsamaa Teataja", väljaandjaks Vabadussõjas Langenute Mälestamise Põltsamaa Kihelkonna Komitee ja vastutavaks toimetajaks Karl Vervolt.

Karl Vervolt (eestindatult 1935. a-st Kaarel) sündis 5. aprillil 1892 Riidaja vallas, õppis sealses algkoolis ja Helme kihelkonnakoolis, 1911. a lõpetas Tartu Õpetajate Seminari ja 1931 Tallinna Kolledži. Õppis neljakümneselt veel Tartu Ülikoolis õigusteadust, töötas õpetajana Jõgeva Nieländeri erakoolis, Viru-Jaagupis, Ilmjärvel ja Taageperas. On lõpetanud Moskvas sõjakooli, võttis osa maailmasõjast ja Vabadussõja ajal oli Põltsamaa kaitseliidu ülem. Oli ka mitmekülgne seltsitegelane, juhtis koori "Leelo" ja kogu Põltsamaa muusikaelu. Kaasaegsed kutsumused teda Põltsamaa Napoleoniks (Põltsamaa biograafiline leksikon – Põltsamaa Teataja 1927, nr 42).

"Põltsamaa Teataja" oli linnaõigused saanud Põltsamaa tõeline kohalik häälekandja. Kõikvõimalikud uudised kihelkonnast olid koondatud rubriiki "Põltsamaa elu". Teises aastakäigus 1927. a ilmus K. Waldmanni sisukas kodulooline järjelugu "Põltsamaa kihelkonna minevikust ja mälestusmärkest", kus tutvustati Nikolai kiriku ajalugu, kalmistuid ja kabeleid, kirikumõisa ja koguduse õpetajaid (Põltsamaa Teataja 1927, nr 3–13, 19). Ajalehe kõige aktiivsem ja produktiivsem autor oli Reinhold Kamsen, kes sai 1927. a ka vastutavaks toimetajaks. Samal aastal ilmus ajalehes ka Kamseni pikem joonealune "Punane pilv". Kui Kamsen lahkus ja asutas oma ajalehe, jäi väljaandjaks Vervolt. 1932. a 17. septembrist oli vastutavaks toimetajaks ja väljaandjaks Gustav Roosmann, sama aasta 5. novembrist aga juba Theodor Kasper. "Põltsamaa Teataja" ilmus aastail 1926–1935. Trükiti seda algul Viljandis Juhan Nurmbergi trükikojas ja "Sakala" trükikojas, ainult 1931. a Põltsamaal. Ajalehes ilmus viimastel aastatel palju sensatsioonimaiguliste pealkirjadega kirjutisi ja seltskondlikku klatši, need tõrjusid ajalehest sise- ja välispoliitilised ringvaated. Alates 1933. aastast oli ajalehes palju sõnumeid Türi, Võhma ja Vändra elust. Põhjus selles, et "Võhma Külalehte", "Türi Uudislehte" ja "Vändra Sõnumeid" andis välja Theodor Kasper ja kõiki neid trükiti Nurmbergi trükikojas. Ajalehtede sisu, kaasa arvatud kuulutused, kirjavastused ja reklaam, oli kõikides üks ja seesama. Erinevus oli ainult lehe päismikus, kus oli lehe nimi ja toimetuse aadress.

6. septembril 1930. a ilmus lisaks nimetatud ajalehtedele veel neljanda konkurentlehe "Põltsamaa Uudised" esimene number. Selle vastutavaks toimetajaks ja väljaandjaks oli Reinhold Kamsen, toimetajaks

A. Orr. Ajaleht ilmus laupäeviti (talitus asus Lossi tn 2) ja püüdis olla sisult võimalikult mitmekesine. Avaldati kirjutisi majandusest, haridusest, kuritegudest, õnnetustest, armastusest ja abielust. Ka seda lehte trükiti Viljandis J. Nurmbergi trükikojas, kaks viimast numbrit aga Rakvere Ühistrükikojas. Kamsen sattus aga peagi suurtesse majanduslikesse raskustesse. 1930 ilmus ajalehte 14 ja 1931 vaid kaks numbrit.

19. septembril 1931 ilmus juba uue ajalehe "Oma Sõna" esimene number. Eelmiste Põltsamaa lehtedega võrreldes oli see kaasaegse kujunduse ja küljendusega. Ajalehte, mille talitus asus Jõgeva mnt 36, trükiti samuti Nurmbergi juures. Ilmus seda 1931. a 14 numbrit ja 1932. a sama palju. Vastutav toimetaja oli Meinhard Söödor, kuid tema haigestumise ja majanduslike raskuste tõttu jäi ajalehe levik tagasihoidlikuks.

Seejärel katsetas kahe ajakirja väljaandmisega Gustav Roosmann. 1932. a ilmus üks number "ürgusu ja okkultismi" ajakirja "Apollon" ning järgmisel aastal nalju ja jutte sisaldav ajakiri "Õhtu Tuled". Mõlemad piirdusid ühe numbriga, kuna ei leidnud tellijaid. 1933–1937 ilmus 19 numbrit vaimulikku ajakirja "Elu Päike" (väljaandja Ühendus Kristuses), mida toimetasid K. Nusar, V. Smirnov, V. Elustus ja J. Helendi. Kuna ajakirjadele taotleti üleriiklikku levikut, avaldati seda 1933–1936 ka 11 numbrit vene keeles nimetusega "Солнце Жизни". Kõik numbrid, nii eesti- kui ka venekeelsed trükiti Narvas A. G. Grigorjevi pärijate trükikojas.

1934. a ilmus kaks numbrit K. Vervolti ajakirja "Põltsamaa Majaomanik". 1930. aastail ilmus viimasena Põltsamaa Tööstuskooli õpilaskonna ajakiri "Tõusev Koit", vastutavateks toimetajateks olid A. Sundja ja P. Vinnal. Ajakirja trükiti Põltsamaal aastatel 1935–1938, ilmus seda 11 numbrit. Ajakirja sisu keskendus koolielus toimuva kirjeldamisele, ergutas õpilaste omaloomingut, püüdis kujundada kooli ja õppurite vaimsust ja ideoloogilist maailmapilti.

II maailmasõja ajal Põltsamaal ajakirjandusväljaandeid ei ilmunud. Alles 11. märtsil 1951 ilmus EKP Põltsamaa rajoonikomitee häälekandja "Kiir" esimene number, ilmumissagedus oli kolm korda nädalas. Ajaleht lõpetas ilmumise 30. detsembril 1962 seoses Põltsamaa rajooni likvideerimisega. Ajalehe peatoimetajaks oli E. Vahemets, toimetajateks H. Ariko, A. Juur, L. Sädem, K. Tulp ja K. Metsis. Aastail 1957–1962 oli ajalehel ka lisa "Noorteleht". 3. augustil 1951 hakkas ilmuma Põltsamaa Masinatraktoriijaama poliitosakonna häälekandja "Ühistöö Võit", vastutavateks toimetajateks olid E. Pedajas ja A. Tepp. Kaks korda nädalas

Солнце Жизни

Духовно-литературный журнал Союза
„ЕДИНЕНИЕ ВО ХРИСТЪ“.

№ 1.

Ответственный редактор: Карл Нузар.
Издатель: Kristlik ühing „Ühendus Kristuses“.
Адрес редакции: Põltsamaa, Jaama tänn. 8. Postkast 49.
(Эстония, Пыльтсмаа, Станционная ул., 8. Почтовый ящик 49).

1933.

СЛЁЗЫ.

Вот горячія слёзы
 льются сами собой ...
Пусть же льются ть слёзы
 горячей волной ...
Вьдь слеза глубока и
 прекрасна сама.
На цвѣтах, послѣ ночи,
 вьдь тоже слеза ...
Послѣ грома и бури
 искрится она.
Человѣк говорит: „как красива роса!“
И прошел ... и не понял,
 что это слеза.
Вьдь, слезою
 бесѣдует тихо душа ...
Я видала, что разныя слёзы текут:
Слёзы злобы и гнѣва, упорства, стыда ...
Слёзы холодныя ... жестче синяго льда ...
В тьмѣ рожденныя сухо текут ...
Но смотри: у СПАСИТЕЛЯ тоже слеза!
Да, есть слёзы любви,
 слёзы чудной души:
Той души, что за душу отдаст
 всю себя,
Всю себя, не жалѣя ... любя и любя ...
В ХРИСТОВОЙ любви возрастаая, душа
Воплощает собою все глубже — ХРИСТА!
О, святая слеза! дорогая слеза!

Эсталия Щербакова-Смирнова.

Vaimulikku ajakirja “Elu Päike” esileht. Eesti Kirjandusmuuseumi kogu.

ilmuvat ajalehte trükiti algul Põltsamaal, alates 27. numbrist aga Paide trükikojas. Ajaleht lõpetas ilmumise 1953. a lõpul.

24. veebruarist 1990 kuni novembri-detsembri kaksiknumbrini anti

välja ajalehte “Põltsamaa Teataja”, väljaandjaks teenekas ajakirjanik Julius Tillo (1919–1995), kes varem oli osalenud Kursi traktorijaama ajalehe “Kõrge Saak” väljaandmisel. 21. aprillist 1994 ilmub Põltsamaa ajaleht “Vali Uudised” (“Vali” on esimesed tähed sõnadest “valla” ja “linna”), 1996. aastast ilmub “Koolileht,” mõnda aega ilmus 1997. aastast “EELK Põltsamaa Koguduse Uudised”. Läbi aegade on Põltsamaal välja antud (kirjastatud või trükitud) ligikaudu 35–40 perioodikaväljaannet.

Kirjastused ja trükikojad

Raamatuid kirjastasid Põltsamaal nagu mujalgi organisatsioonid, kollektiivid, seltsid ja ka eraisikud. Seltsidest on enim raamatuid välja andnud Põltsamaa Eesti Põllumeeste Selts (PEPS) – kokku 18. Enamiku neist moodustavad põllumajandusnäituste programmid (1897–1901, 1903–1905, 1907, 1930, 1933, 1935, 1938) ja seltsi põhikirjad (1882, 1885, 1890). 1883. a alustatud PEPSi toimetiste seerias ilmus ainult üks raamat – seltsi presidendi A. Rose “Põllu- ja heinamaa rammutamise õpetus”. 1937 anti PEPSi poolt välja E. Kutsari teos “Jaan Põldra” seltsi presidendi ja mitmekülgse seltsitegelase elust.

Põltsamaa Vastastikune Krediidühisus on välja andnud aastaaruandeid (1913–1916) ja põhikirja (1909). Põhikirju on välja andnud veel Põltsamaa Seltskondlik Ühendus (1903, 1909), Põltsamaa Majandusühistu (1913), Põltsamaa Mesilastekasvatuse Selts (1904), Põltsamaa Piimatalituse Ühisus (1910), Põltsamaa Tarvitajate Ühisus (1919), kodukorra Põltsamaa Vabatahtlik Tuletõrje Ühing (1931). Aastaaruandeid on avaldanud Põltsamaa Piimatalitus (1913–1915, 1921, 1922), Põltsamaa Ühispank (1921, 1923, 1924, 1927–1928, 1930–1931), Põltsamaa Majandus Ühisus (1921–1922) ja Piimaühing (1927).

Põltsamaa linnavalitsus kirjastas linnaehituse sundmääruse (1931) ja linna elektriijaamast vooluandmise tingimused (1931), ajaleht “Põltsamaa Uudised” kirjastas “Põltsamaa-Jõgeva-Mustvee aadresskalendri 1931” (1931), Põltsamaa kogudus aga “Näärilehe” (1900). Eesti valdade vastastikuse abistamise seltsid andsid 19. sajandil välja “põhjuskirjad” tuleõnnetuste puhuks. Niisugused anti välja Põltsamaa (1897), Adavere (1896), Kurista (1894), Lustivere (1896), Tapiku (1897), Vana- ja Uue-Põltsamaa valla Räsna, Viruvere, Virtsjärve ja Lebavere külade kohta (1895). Oma põhikirjad andsid välja Adavere karskusselts “Paala” (1897) ja Lustivere laulu- ja mänguselts “Ööpikk” (1892). Kõik

19. sajandil Põltsamaa kihelkonnas väljaantud raamatud-brošüürid on trükitud Tartus või Viljandis, sest enne 1900. aastat Põltsamaal trükikoda ei olnud.

20. sajandil andsid tuleõnnetuse puhul abistamise põhikirja välja Kurista (1903) ja Uue-Põltsamaa vald (1922). Adavere vald andis 1934 välja oma tuletõrje kodukorra. Ühispiimatalituse põhikirjad on välja antud Nurmekunda (1910), Pajusi (1912) ja Umbusi (1911) kohta. 1900. a Põltsamaal trükikoja avanud C. Jürisson ja Th. Tiedt kirjastasid samal aastal vene autori Leikini "Venelased väljamaal" I osa ja 1901–1903 veel 5 raamatut. Nende hulgas olid "Tasku kalender 1902. a jaoks" (1901) ja "Tähtraamat 1902. a jaoks" (1901), kumbagi neist pole praegusel ajal Eesti raamatukogudes olemas (vt *Desiderata*). Vennad Jürimannid andsid 1901 välja "Nurmekunde tähtraamatu ehk kalendri 1901 aasta jaoks". Tartus Hermannini trükikojas on trükitud kaks põltsamaalase R. Jänese kirjastatud raamatut: Carl Russi "Üleliigne" ja A. K. Scheller-Mihhailovi "Sala põlgtus" (mõlemad 1898).

Algkooliõpetaja A. Riis kirjastas 1901 Põltsamaal oma raamatu "Ernst Peterson ja Eesti elu paised". 1934 andis Dr K. A. Hermannini mälestamise komitee välja K. Vervolti raamatu K. A. Hermannini kohta. 1928. a tegutsenud kirjastus "Paala" andis välja ühe raamatu "Põltsamaa Kalender 1928".

Nõukogude ajal kirjastati Põltsamaal vähe raamatuid ja needki trükiti mujal. Rajooni kultuuriosakond andis välja "Põltsamaa Linna Kultuurimaja segakoor "Heli" 1840–1965" (kaanel: Põltsamaa segakoor; 1966), mille koostasid A. Tuula, L. Ulp ja L. Kivilo, samuti 1959. ja 1960. a laulupäeva teatmikud. Rajooni spordiosakond andis välja juhendid jõemängude (1982, 1983) ja kartautode lumerajasõitude läbiviimiseks (1985, 1986). 1984 ilmus brošüür "Põltsamaa Tarbijate Kooperatiiv". Laulva revolutsiooni ajal kirjastati Põltsamaa kihelkonna Vabadussõja mälestussamba (Vabadussamba) avamise kava ja materjale (1989, rotaprint). Brošüür sisaldab ka Vabadussõjas langenud Põltsamaa kihelkonna kodanike nimed.

1997. a avatud Põltsamaa Muuseum alustas kihelkonna ajalugu käsitlevate trükiste uuesti avaldamist seerias "Põltsamaa ajaloo vihikud", esimesena anti välja 1999. a F. Amelungi eespool mainitud teos ja 2001. a Joosti-Hiobi "Gustav Beermanni jälgedes". Põltsamaa ühiskümnaasium on kirjastanud koolialmanahhe, nende hulgas on kaheosaline "Pilguheit kooli eilsesse ja tänasesse" (1998, 2003) – toimetasid Monika

Nugis, Sirje Ääremaa ja Erko Valdmets. Põltsamaa linnavalitsus andis 2001 välja H. Kuurme kaheosalise ülevaate "Pildikesi Põltsamaa ajalooost". Adavere vald kirjastas L. Teedemaa Adavere haridusloo (2000). Kaks raamatut andis välja Kamari Haridusselts: "Kamari kool 165" (2000) ja "Kamari mosaiik" (2004). 2000 anti välja lühikronoloogiaga brošüür "Põltsamaa mineviku jälgedes".

Põltsamaa trükikodadest on senini olulisim 1766–1789 tegutsenud Wilde-Lauw'-Grenziuse trükikoda, kuna seal ilmus eestikeelse ajakirjanduse esmik "Lühhike õppetud". Kuningamäel asuvas trükikojas töötas esialgu üks laduja, kes ühtlasi oli ka trükikal. 1770 ostis Lauw trükikoja oma nimele ja pidas seda ise. Sel ajal juhtis töid Georg Friedrich Keil koos oma naise ja lastega. 1773. a põles trükikoda maha. Uus ajajärk algas 1786. a, kui tegevust alustasid Michael Gerhard Grenzius ja Georg Kupzau. Põltsamaa trükikoda omandas nüüd Liivimaal erilise tähtsuse, oli ta ju sel ajal Eesti ainukene trükikoda Tallinna kõrval. 1789 viis Grenzius oma trükikoja Tartusse ning Põltsamaa jäi kuni aastani 1900 ilma trükikojata. Siis said trükikoja omanikeks Theodor Tiedt ja Carl Jürisson, neile kuulus ka 1896 asutatud raamatukauplus. Esimesteks trükisteks olid juba mainitud N. Leikini "Venelased väljamaal" kõrval "Nurmekunde tähtraamat 1900" ja PEPSi poolt 1900 korraldatavad loomade, põllutöö- ja käsitöönäituse nimekirjad. Aastail 1901–1903 trükisid Tiedt ja Jürisson 21 väljaannet, seega on selle trükikoja toodanguks kokku 24 nimetust (Eestikeelne raamat 1851–1900, 882; Eestikeelne raamat 1901–1917, 1192). Nende hulgas oli Vilde "Kuhu päike ei paista" (1901) esmatrükk, tulevase Nobeli laureaadi Paul Heyse "Kaitseingel" (1902), aga ka praeguseks leidmata kaks 1902. a kalendrit ja Võisiku avitamise seltsi põhikiri (1902). 1901–1903 trükisid Jürisson ja Tiedt ka 8 numbrit "Rahva Lõbu-lehte". 1903. a omandas trükikoja Jüri Vasar (Vassar; 1860–1940). Tema trükikojas trükiti 6 raamatut: "Kolga-Jaani ostuühisuse põhjuskiri" (1904), neli PEPSi näituse nimekirja (1904–1905) ja mesilastekasvatuse seltsi põhikiri (1905). J. Vasaral oli ka raamatukauplus Nurme t 18, hilisemas Vervolti majas. 1905 viis Vasar oma trükikoja üle Haapsallu ning Põltsamaa jäi enam kui paarikümneks aastaks jälle trükikojata. 1928. a töötas pool aastat trükikoda "Paala" (Jõgeva mnt 3), mis lisaks oma trükikoja reklaamidele trükis ka "Põltsamaa kalendri 1928". 1931–1932 tegutses Ester Michelsoni trükikoda. Selles trükiti neli K. Vervolti raamatut, Jõgeva-Põltsamaa-Mustvee aadresskalender, Põltsamaa tuletõrje kodukord,

brošüür linna elektriijaamast vooluandmise tingimustest, ühispanga aruanne ja linna ehitussundmäärus.

Ajakirjandusest trükiti Michelsoni juures "Põltsamaa Teataja" 64 numbrit. 1931. a kandis trükikoda ajutiselt "Sakala" trükikoja nimetust (asus Pajusi mnt 9), selles trükiti ainult üks ajalehenumber – "Põltsamaa Uudised" 1931, nr 1. Michelsoni trükikojas trükiti peale raamatutebrošüüride ja ajalehtede veel nimekaarte, hoiatussilte, laululehti, kihlakaarte jm. Trükikoda asus algul Lossi tn 14 (endises Anna Grahvi majas), viimane asukoht oli Jõgeva mnt 22. 1933. a ostis Michelsoni trükikoja Johannes Heidmets. Seal trükiti M. Margi armastusromaan "Truudus võidab" 5 annet (1933–1935, algul annete kaupa, siis tervikuna), Adavere tuletõrje kodukord (1934), E. Kutsari "Jaan Põldra" (1937), K. Vervolti "Põltsamaa miniatuure" (1937) ja ajakirja "Tõusev Koit" kaks aastakäiku (1937–1938), seega kokku 5 nimetust. Aastail 1900–1938 trükiti Põltsamaal ligikaudu 50 väljaannet (raamatud, brošüürid, ajakirjandus), neile eelnesid 41 nimetust vanast trükikojast.

II maailmasõja ajal Põltsamaal midagi ei trükitud, Heidmetsa trükikoda (Meini maja Jõgeva mnt) põles 1944. a sõjatules. Põltsamaal alustas trükikoda uuesti 1951. aastal, kui hakkasid ilmuma rajoonileht "Kiir" ja traktorijaama ajaleht "Ühistöö Võit". Trükikoja tegevuse kohta nõukogude ajal on andmeid vähe, trükikoja arhiiv on leidmata. Peale ajalehe "Kiir" trükiti trükikojas nr 36 (praeguseks Kalda tn 5) palju blankette asutustele, kolhoosidele ja sovhoosidele. Veel 1957. a laoti kogu leht käsitsi, siis saadi ladumismasin ehk linotüüp (Mäe 1957). Trükikoda seiskus 30. detsembril 1962, kui ilmus "Kiire" viimane number seoses Põltsamaa rajooni likvideerimisega. Endise "Kiire" toimetuse töötaja, praeguse põlvalase Elmar Kuusi arvates viidi trükikoja sisustus Raplasse. 1994 asutati Põltsamaale uus tänaseni töötav trükikoda – OÜ Vali Press. Trükikoda toodab aastas ligikaudu 200 nimetust raamatuid-brošüüre ja perioodikat keskmise tiraažiga 350 eksemplari ning kuulub Eesti edukamate hulka. Seal on trükitud näiteks H. Raudla "August Maramaa aeg" (2004), imposantne A. Heintalu (Vigala Sass) eepos "Kuldmamma" (2003), viimastel aastatel ka "Sakala Kalendrid" ja Viljandi Muuseumi aastaraamatud. Läbi aegade on Põltsamaal ja Põltsamaa kihelkonnas kirjastatud ligikaudu sadakond nimetust raamatuid-brošüüre ja perioodikat.

Kokkuvõte

Põltsamaa kihelkond on andnud olulise osa Eesti raamatu- ja kultuurilukku. Siin ilmus eestikeelse ajakirjanduse esikteos, siin ilmusid P. E. Wilde, J. Hornungi ja A. W. Hupeli tähtsamad teosed, siin algas Eesti- ja Liivimaa teaduslik uurimine. Põltsamaalt pärineb maailmanimega keeleteadlane Peeter Arumaa, mitmekülgne rahvalgustaja Karl August Hermann. Põltsamaaga on seotud kirjanikud Jakob Pärn, Ernst Peterson-Särgava, Eduard Bornhöhe. Baltisakslane J. H. v Lilienfeld esitas esimese eurooplasena Euroopa ühendamise idee. Põltsamaal oli Hupeli ajal Kes- ja Lõuna-Eesti ainus trükikoda, Eesti edukamate hulka kuulub ka OÜ Vali Press. Kultuurielu tähtsaks taimelavaks oli Eesti Aleksandrikool, seal on õpetanud Jakob Tamm, E. Peterson-Särgava ja Jaan Raamot, õppinud Hans Pöögelmann, Mart Saar, Aleksander Tõnisson ja Andres Larka. Põltsamaa minevikku ja kultuuri on uurimustes ja memuaartestest käsitletud F. Amelung, J. Jung, H. Kruus, J. Roos, H. Kuurme, I. Jürjo ja A. Adamson.

Tänuavaldus. Artikli autor tänab täienduste-täpsustuste eest Ilmar Vaarot.

Desiderata

1. [Eisen von Schwarzenberg, Johann Georg]. Fortgesetzter Unterricht von Bäumen. – Oberpahlen, 1772.
- 2.– 3 [Eisen von Schwarzenberg, Johann Georg]. Unterricht, wie man Bäume versetzten soll. – Oberpahlen, 1772, 1773.
4. [Eisen von Schwartzenberg, Johann Georg]. Zweite Fortsetzung des Unterrichts von Bäumen. – Oberpahlen, 1772.
5. [Lange, J]. Lettisch Deutscher Theil des vollständigen Lettischen. – Oberpahlen, 1773.
6. Lilienfeld, Jakob Heinrich von. Der baltische Dichter und politische Schriftsteller. Eine Auswahl aus seinen Werken mit einem Kommentar herausgegeben W. H. Preu(ss). – St. Ingbert, 1997.
7. [Lilienfeld, J. H. v]. Neues Staatsgebäude in drei Büchern. – Leipzig, 1767(?).

8. [Segius (Sege), Johann Jakob]. Haematologia sacra: das ist Meditationen... – Oberpahlen, 1767.
9. [Sivers, Friedrich Wilhelm v]. Öppetus, kuidas wiisi põlle wiin tehakse. – Oberpahlen, 1772.
10. Snell, Karl Philipp Michael. Patriotische Unterhaltungen. Zweites Stück. – Oberpahlen, 1786.
11. Tennisson, K. A. Igavene mälestus suurest Ilmasõjast, millest mina Karl Tennisson osa võtsin. – Tallinn 1915.
12. Tennisson, Karl. Inimene/ Karl Tennisson. – Tln 1911.
13. Tasku kalender 1902. a. jaoks. Põltsamaa: Jürison ja Tiedt (1901) (:Jürison ja Tiedt) – 30 lk.
14. Tähtraamat 1902. aasta jaoks. Põltsamaa: J. ja T. (1901) (:J. ja T.).
15. Võisiku Vastastikku Avitamise seltsi tulekahju õnnetuse korral Põhjuskiri. – Põltsamaa, 1902. (:J. ja T.) 200 eks.
16. [Wilde, Peter Ernst]. Latweeschu Ahrste jeb ihša mahziba... – Oberpahlen, 1768. 25 tükki [numbrit].
17. Eesti Aleksandrikooli õpilasajakirjad:
Aleksandrist 1890–1891, 1892, nr 2, 4, 7...
Paala 1991, nr 1– 4.8, 10, 12, 20, 29...
Nurmekundlane 1892–
Täht 1899–
Lõbuleht 1899–
Vemmal 1899–
Koit ?
Naljaleht ?

Allikad ja kirjandus

KM EKLA, f. 38 (A. Grenzsteini kirjakogu X) = Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

Aarma, L. 2000. Põltsamaa vanemad trükised. – Raamatulooline Eesti: Kodumaa tundmise allikad. Tartu: Eesti Raamatuaasta Peakomitee, 63–71.

Aru, K. 2004. Ajakirjandusest Põltsamaal aastatel 1766–1940: ülevaade ja sissepõiked. – Paar sammukest XXI: Eesti Kirjandusmuuseumi

aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 57–73.

Eestikeelne raamat 1851–1900: I–II 1995. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.

Eestikeelne raamat 1901–1917: I–II 1993 Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.

Jürjo, I. 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819 Tallinn.

Kruus, H. 1939. Eesti Aleksandrikool. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

Magnus, Ü. & Laigna, K. 1975. Põltsamaa. Tallinn: Eesti Raamat.

Matjus, Ü. 2000. Ülestähendusi bibliofiilsuse kohta. – Raamatulooline Eesti: Kodumaa tundmise allikad. Tartu: Eesti Raamatuaasta Peakomitee, 111–118.

Mäe, K. 1957. Kuidas valmib ajaleht. – Kiir, 4. mai.

Palk, P. 2003. Jakob Heinrich von Lilienfeld – Euroopa ühendaja Põltsamaalt. – Akadeemia nr 9, 1795–1804.

Petri, J. C. 1802. Estland und die Esten oder historisch-geograaphis-statistisches Gemälde von Ehstland, Gotha.

Salu, H. 1965. Tuul üle mere ja muid lühiuurimusi eesti kirjandusest. – Acta Academiae Socialis. Ser. B ; vol. 2. Tampere.

Sumberg A. 1935. Põltsamaa trükikoda 1766–1789 ja seal trükitud tööd, – Eesti Kirjandus, 24–34, 126–133, 167–176.

BOOK-HISTORICAL PÕLTSAMAA

Eedo Jõesaar

Põltsamaa parish has given a significant contribution to the book and cultural history of Estonia. It was here where the Estonian-language journalism got its start, here the most important works by P. E. Wilde, J. Hornung and A. W. Hupel were published, and here the scientific research of Estonia and Livonia started. Põltsamaa is the birthplace of world-recognised linguist Peeter Arumaa and the versatile cultural figure-enlightener Karl August Hermann. Writers Jakob Pärn, Ernst Peterson-Särgava, Eduard Bornhöhe had connections with Põltsamaa. The Baltic German J. H. v Lilienfeld was the first European to present the idea of the unification of Europe. In Hupel's period the only printing house in Central and Southern Estonia was in Põltsamaa,

also OÜ Vali Press belongs among the most successful in Estonia. A significant source for cultural life was the Estonian *Aleksandrikool*, in which Jakob Tamm, E. Peterson-Särgava and Jaan Raamot worked as teachers and Hans Pöögelmann, Mart Saar, Aleksander Tõnisson and Andres Larka studied. The past and the culture in Põltsamaa have been dealt with in the works and memoirs of F. Amelung, J. Jung, H. Kruus, J. Roos, H. Kuurme, J. Jürjo and A. Adamson.